

DIANA ÇULI
ENGJËJ TË ARMATOSUR

ROMAN

BOTIMET TOENA

DIANA ÇULI

ENGJËJ TË ARMATOSUR

roman

BOTIMET TOENA
Tiranë, 2020

Botimi i parë: *Shtëpia Botuese Besa*, 2005
Botimi i dytë: *Shtëpia Botuese Toena*, 2009
Botimi i tretë: *Shtëpia Botuese Toena*, 2020

Botuese: Irena Toçi

Kryeredaktore: Sonila Kapo

Redaktore: Besa Vila

Korrektore letrare: Majlinda Bami

Përkujdesja grafike: Elsa Hajderaj

Kopertina, përgatiti: Enea Sinoimeri

Imazhi i kopertinës është marrë nga filmi rus i vitit 1962
“Fëmijëria e Ivanit”, të regjisorit Andrej Tarkovski.

ISBN 978-9928-277-74-9

© Shtëpia Botuese Toena

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi me asnjë lloj mjete apo forme, as me fotokopje, pa lejen me shkrim të mbajtësit të copyright-it.

BOTIMET TOENA

Rr. “M. Gjollësja”, K. Postare 1420, Tiranë

Tel.: + 355 4 22 40 116

Email: redaksia@toena.com.al

botimet.toena@gmail.com

www.toena.com.al

Ia kushtoj këtë libër

Gjyshërve të mi, Elenës dhe Dhimitrit; Prindërve të mi, Ollgës dhe Jorgos; Tezes sime, Fotinës; Dajave të mi, Sofokliut, Kozmait dhe Veniaminit... që bashkë me hollësitë tragjike të kësaj historie të paharruar ndër vite, më mësuan se jeta i ngjan detit, se liria është e vështirë si një majë mali e thepisur, se shpirti i njeriut i ngjan një pusi të thellë.

Dhe që nuk u penduan kurrë që iu ngjitën asaj maje.

Prolog

Unë, Rozali Gjika, lindur më 1926, në Malas të Himarës, vendosa më në fund të shkruaj historinë e motrës sime, Dorothesë dhe të të dashurve të saj Aleksit e Leonit. Është një histori tragjike, si janë zakonisht të gjitha historitë e pasioneve të forta. Njerëzit që kanë jetuar në Breg të Detit në atë kohë, e rrëfejnë këtë histori secili në mënyrat e tyre. Janë botuar shumë dokumente dhe kujtime ku sekush përpiqet të japë versionin e tij të ngjarjeve. I kam ndjekur me vëmendje, i kam vënë mënjanë, si tullat e një kështjelle të madhe që do të më duhej ta ngrija në një kohë të ardhme, por muri, për ndonjë arsye të ngjashme me legjendën e Rozafës, më mbetej në themele. Më dukej - duke i lexuar ato libra të njëpasnjëshëm - se asnjëherë, askush, nuk mundej t'i shkonte deri në fund të vërtetës ashtu si e kam parë, si e kam prekur dhe si e kam ndier unë.

Para një muaji ndërroi jetë vëllai im i madh, Nestori. Boshllëku rreth meje është zgjeruar edhe më; nuk kam asnjë grimë kohë për të pritur. U shkëput një nga lidhjet më të rëndësishme me të shkuarën dhe me të sotmen, me vetë jetën. Vështrimi i tij ditën e fundit, që m'u drejtua me ankth, me lutje, me ngulm

për diçka që duhet të bëja, për diçka të papërfunduar nuk do të më lërë të qetë derisa të largohem nga kjo botë. Ai ma hodhi atë vështrim kur po e tërhiqnin me shtratin me rrota për në sallën e operacionit, nga e cila nuk doli i gjallë. Nuk e di në ma kuptoi premtimin që i bëja përmes shikimit të syve të mi.

Nestori kishte lënë shumë dorëshkrime, pjesë ditari, dokumente të zverdhura nga vjetërsia, letërkëmbime të futura në një kuti kartoni, në kapakun e së cilës kishte shënuar: “Dorothea. Për Rozalinë”. E shoqja ma dha kutinë e kartonit ditën e varrimit dhe unë e hapja atë në darkë vonë, në shtëpinë time.

Në atë kuti kishte gjithçka më duhej për ta ngritur më në fund murin.

M’u desh kohë për të vënë rregull në pirqjet me dokumente të Nestorit dhe të të tjerëve, që më rrethonin në dhomën time të punës. M’u desh kohë të shkoja e të vija pareshtur, në dimër, në vjeshtë, në verë dhe në pranverë nga Tirana në Malas për t’u rikthyer në kohë, për të rindier dritën, ngjyrat e maleve dhe të detit, për të rithithur aromat dhe për të dëgjuar përsëri tingujt e atëhershëm të zërave, të krismave, të hapave të njerëzve e të kafshëve, të gjëmimeve, qeshjeve, lotëve, erën e tymit të shtëpive të djegura, erën e barutit mbi trupat e shpuar.

Një muzg vere, tek rrija në verandën e shtëpisë së nënës sime dhe kundroja detin, kur sapo kishte dalë gjysmëhëna dhe disa yje në qiellin ende të paerrësuar, pata ndjesinë se ajri po popullohej nga genie të padukshme. Se ata më preknin, më flisnin, më dëgjonin mendimet brenda kokës. Mendova atë çast,

me rrëqethje, se asgjë nuk kishte humbur, se gjithçka jetonte në valë të pazbuluara të gjithësisë, mjafton të gjeja frekuencën e duhur.

Kështu, atë mbrëmje, tek humbisja nga sytë detin që merrte ngjyrën e natës dhe yllësohej me dritat e ndezura të ishujve, të fareve dhe të anijeve që e përshkonin qetësisht, u futa në lidhje me të shkuarën.

Të nesërmen u ula më e qetë dhe nisa të rendis dokumentet, sipas një fijeje të re që më udhëhiqte.

Më ndihmoi shumë ditari i xhaxhait tim Niqiforit, shoqëruar me shënimet e Nestorit. Këto shënime, që i kishte bërë anash cilitdo dokumenti, më pëlqyen shumë nga mënyra se si ai largohej nga fakti dhe pastaj e interpretonte atë. Zgjodha metodën e Nestorit për të paraqitur versionin tim, prandaj dhe ky libër është si një koncert në piano me katër duar.

Të parin dokument zgjodha urdhrin për pushkatimin e Dorothesë. Kishin ndodhur shumë gjëra të tjera përpara atij urdhri, por mendova se nuk ishte renditja kronologjike ajo që do të më ndihmonte për të ngritur siparin e dramës. Mendova se materialet e shkruara do të ishin vetëm copëza të nevojshme, të cilat kujtesa ime, pëshpërimat e qenieve ajrore rreth meje dhe shënimet e Nestorit do t'i shndërronin në historinë e vërtetë të Dorothesë, Aleksit dhe Leonit.

9 mars 1944

URDHËR

Tepër sekret.

Duke marrë në konsideratë përfundimet e gjyqit partizan të Brigadës Sulmuese “Vetëtima” për thyerjen e normave morale nga ana e partizanes Dorothe Gjika, komisarë e batalionit dhe të partizanit Aleks Lazari, komandant i këtij batalioni, urdhërojmë sa më poshtë:

Partizania Dorothe Gjika shkarkohet nga të gjitha detyrat e saj si komisarë në strukturat e Ushtrisë Antifashiste Shqiptare dhe dënohet me vdekje, me pushkatim.

Partizani Aleks Lazari shkarkohet nga detyra e komandantit të batalionit të parë të Brigadës Sulmuese “Vetëtima” të Ushtrisë Antifashiste Shqiptare dhe mbetet në dispozicion të Komandës Ushtarake të Qarkut të Vlorës.

Ky urdhër të zbatohet menjëherë pas marrjes në dorëzim.

Demir Hasani

9 mars 1944

Demir Hasani, shefi i Shtabit Luftarak të Qarkut të Vlorës - anëtar i komandës së Brigadës Sulmuese “Vetëtima” të Ushtrisë Antifashiste Nacionalçlirimtare Shqiptare - firmosi dhe vulosi urdhrin, pastaj e futi me dorë të vendosur në zarfin prej letre të trashë, në ngjyrë të verdhë. Korrieri, një lab i ri gjashtëmbëdhjetëvjeçar nga Kuçi, ndiqte me sy të vëmendshëm lëvizjet e eprorit. Shefi mendoi se nëse dora e tij nuk do të dukej aq e vendosur, korrieri mund të tregonte më pas se ajo i ishte dredhur. Në të vërtetë, korrieri nuk kishte as idenë më të vogël për sa shkruhej në shkresën njëfaqëshe të futur me shpejtësi në zarf, të cilin shefi e lëpiu me gjuhë dhe e mbylli me kujdes. Por një ditë më vonë ai do të merrte vesh, si do ta merrnin vesh të gjithë, se çfarë kumtonte ajo letër, që ai do ta shpinte tani në batalionin e parë që ndodhej në Breg të Detit.

Demir Hasani ndoqi me sy siluetën e hajthme të djaloshit që u nis me nxitim nëpër shtegun e ngushtë, i cili lakohej anash përroit. U kthye në dhomë dhe u ul në minderin e vogël, shtruar me velenxë të kuqe prej leshi dhe të zbukuruar me cohë të bardhë, të qëndisur.

Qëndroi ashtu pa lëvizur për dy-tri orë, me sytë ngulur në majat e maleve që dukeshin nga dritarja. Ata ndillnin shi, mbuluar nga retë dhe mjegullat. Mendoj se dy batalionet gjermane, që deri disa ditë më parë ishin parë të përparonin buzë lumit të Vjosës, në zonën e Grykës së Këlcyrës, do të mbërrinin shpejt në afërsi të Shtabit, nëse ata nuk do të shpërnguleshin menjëherë dhe nëse nuk do të organizonin mbrojtjen. Janë vrarë shumë, tha me vete. Profilet e dy të vrarëve të fundit, të përmbysur në baltë, nuk i shqiteshin nga përfytyrimet. Njëri flokëverdhë dhe tjetri flokëzi. Duheshin shumë dhe qeshnin pa mbarim me njëritjetrin. Ashtu dhe kishin mbetur aty në baltë, me fytyrat ballë për ballë, sikur donin të mbaronin shakanë e fundit. Nuk donte të mendonte pse ata ishin vrarë dhe pse para tyre ishin vrarë shumë më tepër dhe se batalionet në përgjithësi ishin pakësuar e shpërndarë, duke u fshehur në mbrojtje. Nuk donte as të mendonte përse analiza e situatës e një nate më parë, ku ishte marrë dhe vendimi për partizanët Dorothe Gjika dhe Aleks Lazari, kishte qenë e tillë: një analizë e sipërfaqshme, ku nuk u fol për shkaqet e vërteta të humbjeve.

Në vitet e luftës kishte mësuar se vendimet e komandës nuk diskutohen. Se për to është më mirë të mos mendohet, por vetëm të zbatohen. Në Shtab kishte kuptuar se mund të mos vritesh ti vetë dhe se mund të vriten shumë të tjerë më të rinj, sepse ti i hedh në betejë, duke e ditur se shumë prej tyre nuk do të kthehen më. Kishte përfutur aftësinë e veçantë të mbijetesës dhe të ngritjes në karrierë, në mes të luftës

më të egër, ndërkohë që kosa e vdekjes grinte paprerë rreth tij.

Mendoj se përfundimisht ishte bërë i pandjeshëm. Se vitet e studimeve në Torino dhe bisedat e zjarra antifashiste në rrethet e të rinjve të revoltuar, ishin tashmë një kohë tejet e largët, se leximi i Antonio Gramshit, ëndërrimet për botën pa shfrytëzues dhe pa diktatorë, i përkisnin fantazisë.

Nga dritarja fryu erë e ftohtë shiu. Nuk e donte këtë peizazh të hirtë që i hapej nga dritarja e ngushtë. Nuk i pëlqenin as fshatarët e kësaj shtëpie ku strehoheshin prej dy muajsh. Duhet ta ndërronin bazën, shumë kishin qëndruar aty, aq më tepër tani që gjermanët po afroheshin. Mundet që më i moshuari i shtëpisë, i cili hiqej si burrë i besës, t'i tradhtonte te ballistët. Dy vëllezër i luftonin me batalionet e Ballit. Ka djalin e tij me ne, i thoshte nënshefi, po ai nuk bindej më. Nuk i pëlqenin sytë e tij, që nuk kuptohej se çfarë mendonin.

Nuk e donte më këtë luftë, ndonëse e dinte se s'kishte kthim prapa. Nuk kishte ku të shkonte, përveçse të gjendej në zemër të saj. As të kërkonte të bënte gjë tjetër, veçse të firmoste urdhra si për shembull ai i tri orëve më parë.

U ngrit dhe iu afrua dritares. Errësira nuk e linte të shihnte shumë, por iu bë se korrieri nxitonte ende aty poshtë, nëpër shteg. Gati sa s'thirri. Nuk e kuptoi në e dëshiroi atë ngrirje të kohës, që të mund ta kthente mbrapsht korrierin apo iu tremb, sepse kështu urdhri nuk do të zbatohej. Pastaj tha me vete se tani korrieri do të kishte mbërritur në vend, atje ku duhej. Ata do

të ishin duke lexuar urdhrin, duke parë njëri-tjetrin në fytyrat e tyre njëzet, njëzet e tre apo njëzetepesëvjeçare me rrudha të sapoformuara. Nuk kishte asnjë partizan më shumë se njëzet e pesë vjeç në atë batalion, me sa dinte. Ndërsa Dorothea ishte vetëm nëntëmbëdhjetë.

Pa orën. Dhjetë e natës. Mundet që Leoni të mbërrinte nga Tirana nga çasti në çast. Ai nuk dinte gjë për urdhrin, as për tradhtinë e saj.

Demir Hasani e mbyti ndjenjën e triumfit në të njëjtën sekondë kur i lindi. Leon Nasta do ta shihte ngultazi me sytë e tij të gjelbër, të cilët ia kishte urryer ditën kur e kishte njohur. Do ta shihte me ata sy të habitur, pastaj të zvogëluar nga habia, pastaj nga mosbesimi i asaj që do të dëgjonte, pastaj nga tmerrri... pastaj nga dhimbja. Demir Hasani e përsëriti disa herë me mendje përfytyrimin e syve të Leon Nastës të tkurreshin nga dhimbja. Sa vjet kishte që priste ditën kur do ta shihte fytyrën e hijshme të Leon Nastës të shtrembërohej nga dhimbja? Atë fytyrë gjithnjë të pëlqyer nga gratë, nga burrat, nga italianët në universitet, nga profesorët, nga komandanti i madh i luftës partizane, nga gjithë shefat e tjerë, nga fshatarët? Atë fytyrë që vetëm atij, Demirit nuk i buzëqeshte dhe nuk i hapej me joshjen e përhershme, por e shihte ngulët, me vështrim të pazbërthyer, ku fshihej pak ironi, pak cinizëm, pak mosdëshirë për t'i folur?

Do ta shihte më në fund Leon Nastën, t'i binte në gjunjë dhe t'i lutej ta kthente atë urdhër? Apo vetëm do t'i kundronte sytë e mbyllur në gulç të vuajtjes?

Befas u drodh dhe u tërhoq nga dritarja, prej ku mund të shquante mushkën që sillte Leon Nastën.

Nuk deshi të mendonte se urdhrin e kishte firmosur për hir të ndjenjave të tij hakmarrëse ndaj shokut të vjetër të studimeve dhe bashkëlufëtëtarit në këtë luftë të pambarimtë. Punët nuk kishin vajtur kaq zi në shpirt e në mendje të tij që të pushkatonte një vajzë të re, për arsyen e dobët të kënaqësisë që do t'i shkaktonte vuajtja në fytyrën e padurueshme të Leon Nastës! Ose të dëshirës së zëvendësimit prej tij të postit të Leon Nastës në Shtabin e Përgjithshëm të Ushtrisë.

Pyeti veten në ishte i bindur për fajin e rëndë të kryer nga dy partizanët e batalionit të parë. Ishte i vendosur në mbrojtjen e pastërtisë morale në radhët e partizanëve dhe këtij boshti ideor i kishte qëndruar fort në diskutimin e mbrëmshëm në komandë. Askush nuk duhet ta njolloste moralin e Ushtrisë Antifashiste, askush nuk mund të dilte kundër rregullave dhe disiplinës së saj. Kjo ishte sakrifica e tyre. Ishte betimi që i kishin bërë popullit. Ndryshe lufta nuk fitohej. Dikush kishte kundërshtuar, duke thënë se faktet nuk ishin të tilla sa të kalohej në dënimin kapital. Dikush tjetër kishte hamendur se Leon Nasta, anëtari i Shtabit të Përgjithshëm të Ushtrisë dhe një nga njerëzit më të afërm të komandantit suprem, po ta dinte, nuk do të pranonte t'i vritej e fejuara, pavarësisht nga faji që ajo kishte kryer. Dikush kishte përmendur moshën e saj të re.

Argumenti më bindës, që binte ndesh me propozimin e pushkatimit - në fillim propozimi për dënim me vdekje u bë për të dy - ishte fakti se Aleks Lazari kishte emër të madh në Breg dhe se mund të shpreheshin qëndrime të papritura nga popullata dhe nga partizanët e Bregut. Demir Hasani ishte tërhequr

me vështirësi, në fund të diskutimit, nga këmbëngulja e tij për Aleks Lazarin, kur ora po shkonte dymbëdhjetë e natës. Ai ishte i bindur se komandanti zulmëmadh i Malasit gjithashtu duhej pushkatuar. Si të vendosë shumica, tha, kur të tjerët nuk votuan pro. Ju e njihni më mirë zonën.

Komandanti i brigadës, që zakonisht kundërshtonte mendimet dhe idetë e Demir Hasanit, (Demir Hasanit kishte filluar t’i bezdisej ky hob i tij) e kishte vështuar gjatë e drejt në sy pas fjalisë “ju e njihni më mirë zonën”. Këtu nuk është fjala për zonën, por për jetën e një prej shokëve më të vlefshëm, tha ai. Është fjala për të mos shkaktuar një dëm më të madh, në vend që të zvogëlojmë dëmin ekzistent. Kush është dëmi ekzistent, pyeti një prej anëtarëve, i cili shquhej për pyetje të këtij lloji. Dëmi është shumë i madh, foli Demir Hasani, duke përmbajtur me mundim zemërimin ndaj naivit apo provokatorit që bënte pyetjet. Dëmtohet imazhi i luftës sonë. Ballistët do të hidhen përpyetë nga gëzimi, si dhe mund të jenë hedhur. Do të thonë se veprimi i drejtuesve partizanë nuk është gjë tjetër veçse vërtetimi i tezës së tyre se partizanët nuk kanë dalë në mal për të luftuar pushtuesin, por për të bërë dashuri. Qartë?

Demir Hasani sikur e dëgjonte që tani pyetjen e parë që do të dilte nga goja e tharë e Leon Nastës: Pse vetëm Dorothenë? Nuk kishin gjetur përgjigjen më të mirë për këtë pyetje, që do t’ua bënin edhe njerëz të tjerë.

Hyri i zoti i shtëpisë dhe i kumtoi se në odën tjetër ishte shtruar darka. Sapo mbërriti dhe shoku Nasta,

tha ai, tek tërhoqi derën pas vetes. Po ju pret. Demir Hasanit iu duk se ndjeu drithërimë në zërin e bujtësit kur shqiptoi emrin e Leon Nastës. Dhe sytë. Sytë e këtij fshatari të pandjeshëm deri në atë çast, pra deri në çastin që hapi derën dhe shqiptoi emrin e Leon Nastës, nuk ishin më të njëjtët. Kishin humbur dritën, ngrohtësinë, apo vëmendjen, Demir Hasani nuk arrinte ta përcaktonte.

Pse nuk hyri Leon Nasta drejt e këtu, por po më pret në dhomë, mendoi, duke ngurruar të prekte dorezën e hekurt. Biseda me të do të jetë më e egër se beteja më e ashpër me nazistët. Kush do të dalë i vdekur dhe kush i gjallë prej saj, tha, ndërsa hapoi, për herë të parë në jetën e tij, i pasigurt, drejt odës ku ishte ndezur oxhaku dhe shtruar darka.

Leon Nasta qëndronte në këmbë, me kurriz nga dera, përpara flakëve të harbuara të oxhakut. Demiri mendoi se ai ia ndjeu hyrjen, por nuk lëvizti. Mundet që të kthehet dhe të më qëlltojë, mendoi. Pati të ftohtë dhe trupi iu tkurr papritmas, ballë atij kurrizi të përkulur para zjarrit. Leon Nastës i shquheshin shpatullat e dobësuara nën stofin e xhaketës ushtarake. Flokët e gështenjtë, të drejtë e të dendur, që i mbante të gjatë, krehur me vizë anash, i ishin shpërndarë rrëmujshtëm mbi supe.

-Erdhe? - foli Leon Nasta pa kthyer kokën. Do të kishte qenë shumë më mirë që ta shihte në sy. - Ia arrite qëllimit tënd, më në fund. Sa kohë ke që e kurdis këtë masakër?

I zoti i shtëpisë hyri me një kërcu të madh në duar. E vendosi në pllakat e oxhakut për ta ngrohur dhe u ul

në tryezë e nisi të mbushë gotat me raki. Pastaj lidhi krahët në gjoks dhe vështroi musëndrën e drunjte në mur, me durimin e njeriut të mësuar të presë. Demir Hasani mendoi se fshatari po vepronte pa takt, përderisa po rrinte aty, i vendosur për të mos dalë nga dhoma, ndërsa ajri dridhej në alarm për atë që do të ndodhte mes dy burrave.

- Atëherë? - Leon Nasta u kthye i tëri dhe iu përball. Demir Hasani mund të pohonte se më në fund po shihte dhimbjen dhe vuajtjen në tiparet e shfytyruara të Leon Nastës. - Pse pikërisht Dorothenë?

- Pse? - Demir Hasani përsëriti pyetjen, duke menduar se kështu mund të flitej dhe të diskutohej. Vështirë, por do t'i hynin shkaqeve, arsyeve, shpjegimeve dhe do të vinte çasti e do të uleshin në tryezë.

Befas Leon Nasta nxori me shpejtësi pistoletën dhe ia vuri në ballë. Sytë e gjelbër i ishin errësuar dhe e vështroinin ndryshe nga gjithë jeta që rrethanat i kishin detyruar të kalonin së bashku. I zoti i shtëpisë u ngrit pa zhurmë nga karrigia, po nuk lëvizi prej aty.

- Sa kohë ka mbetur? - pyeti Leon Nasta. Zëri i ishte trashur dhe ngjirur. - Sa kohë?

- Për çfarë? - Demir Hasani u habit me veten që tyta e metaltë e armës nuk e trembte.

- Ku është korrieri, po të pyes! Kur e ke nisur?

- Ah, tani do të ketë arritur... - tha Demir Hasani, i pushtuar nga një ndjesi triumfi, të cilën po ia urrente vetes.

- Jo, nuk e besoj, - foli papritur i zoti i shtëpisë. Dy burrat kthyen kokën, pyetës, drejt tij. - Nuk e besoj.

Do dhe ndonjë orë të kapërcejë deri në Llogorà. Pastaj, prej andej i duhen dhe tri orë të tjera.

Leon Nasta e uli pistoletën nga balli i Demir Hasanit. Shikimi iu lehtësua disi dhe iu bë kërkues.

- Është nisur më këmbë?

- Po, - tha i zoti i shtëpisë, pa pritur përgjigjen e Demir Hasanit, i cili u ndie i pafuqishëm dhe i kotë në dialogun që po zhvillohej. - Me mushkë mund të kapet.

- Nisemi, - tha Leon Nasta. - Na bëj gati kafshët.

Fshatari doli me nxitim, sikur nuk kishte pritur gjë tjetër veç asaj fraze.

- Nuk mund të anulosh urdhrin e Komandës, Leon, - tha Demiri. - Do të thyesh disiplinën e luftës.

- Përgjegjësinë e marr vetë përsipër, - tha Leon Nasta, i mbërthyer në fijen e shpresës dhe duke futur duart në flokë për t'i shtruar paksa. - Sa duhet të vdesin akoma, për të të qetësuar ty?

I zoti i shtëpisë hyri dhe bëri me shenjë. Nuk e shikonte më Demir Hasanin, sikur ai të mos ishte në dhomë. Duhet të ishim larguar me kohë nga kjo bazë, mendoj ky i fundit. Intuita për këtë njeri nuk më gabon. Nuk kam pse ta ndaloj Leon Nastën në marrëzinë e tij, tha pastaj me vete. Sidoqoftë nuk ka për të arritur.

Po sikur të arrinte?

Leon Nasta mbështolli trupin e tij të dobët me kapotë dhe doli pa e përshëndetur. Demir Hasani iu afrua zjarrit, flakët e të cilit ishin ulur. Kapi kërcurin e nxehur tashmë, e hodhi në zjarr dhe kundroi për një kohë të gjatë bubullitjen dhe kërcitjen e tij, derisa iu

morën sytë nga drita e kuqe dhe e verdhë. Po sikur Leon Nasta ta arrinte korrierin? Dorothea do t'i shpëtonte pushkatimit. Ai do të ishte në rregull me ndërgjegjen se e kishte dënuar aktin e saj, ndërsa ajo do të jetonte dhe ai do të ndihej përsëri mirë se ajo jetonte, jashtë vullnetit dhe arsyes së tij, në harmoni me dëshirën e tij reale. Por ndoshta asaj vetëm do t'i zgjatej agonja e vdekjes, sepse askush nuk mund të kthente mbrapsht një urdhër të Komandës së Brigadës. Dhe, në ato pak orë që do t'i shtoheshin jetës së saj, ose në ato pak ditë, do t'i duhej të vuante takimin me Leon Nastën. Nuk do t'i shmangej përballjes me të fejuarin, të cilin e kishte tradhtuar me fshatarin bregdetas. Kjo mund të ishte dhe më e vështirë se vdekja. Po aq i mundimshëm do të ishte ky takim edhe për Leon Nastën.

Çfarë ishte më e fuqishme në shpirtin e tij, u pyet, tek ngacmonte gacat e prushit me mashë: kënaqësia tek shihte vuajtjet e Leon Nastës apo parimet, për të cilat mendonte se i kishte hyrë kësaj lufte? Apo vetë parimet ishin të pakapshme dhe të mjegullta, si nata, të cilën Leon Nasta, i dëshpëruar, po e përshkonte kaluar mbi një mushkë të lodhur?

Koment nga ROZALI GJIKA

I kujtoj lexuesit se shumica e ngjarjeve që do të rrëfohen më poshtë kanë ndodhur përpara këtij urdhri, duke përfshirë edhe gjyqin, i cili do të jepet i saktë, si e gjeta në dokumentet e Arkivit të Shtetit. Ditarin e Leonit, të murgeshës Mari Terezë, të oficerit britanik, të togerit italian dhe të Nestorit shpesh i kam shfrytëzuar për ta ndërtuar rrëfimin sipas rrjedhës së ngjarjeve, duke e lehtësuar nga gjërat e tepërta, por pa e ndryshuar thelbin e tyre. Ditarët e xhaxhait tim, Niqifor Gjikës, pothuaj u dëmtuan kur gjermanët dogjën Malasin, por për fat të mirë një pjesë e tyre u gjend dhe u shpëtua nga Amali Zaharia. Pjesët e rrëfyera nga Amali Zaharia janë gjithçka ajo më ka treguar për jetën e saj.

NIQIFORI

Niqifor Gjika nuk përzihej me palët ndërluftuese. Ai vazhdonte të jepte mësim në shkollën e Malasit, që ndodhej pranë kishës së Shën Spiridhonit; nganjëherë mjekonte njerëzit me kokrra kinine dhe, kur i mbetej kohë, ulej të lexonte nën një lis në të dalë të fshatit. Lexonte në shi dhe në diell, në erë dhe në kohë të vrenjtur. Vetëm nëse shiu i lagte shumë fletët dhe era nuk e linte më të lexonte ai lëvizte nga vendi. Megjithëse ishte burrë në moshë, kishte mbetur i pamartuar, sepse askush nuk kuturiste t'ia jepte vajzën një të çuditshmi si ai, që lexonte libra dhe harronte të hante. Thoshin se Niqiforin e kishte nëmur kur ishte i vogël një fqinjë zemërligë, e plakur pa fëmijë, nga zilia se ai lindi shumë i bukur e i shëndetshëm. Nëma e budallallepsi përgjithmonë, thoshin njerëzit, sepse ai jetonte i humbur në botën e librave. Gjithnjë buzëqeshur, me shikim të kthjellët, ai dukej se nuk lidhej me asgjë nga ato që bota e vështirë e Bregut ofronte, për t'u kredhur në vuajtje, pasione apo lumturi.

Megjithatë, Niqifori kishte miq të mirë fëmijët dhe gratë, që i besonin fjalëve të tij, e dëgjonin me vëmendje dhe i kërkonin këshilla. Fëmijëve u tregonte histori të vjetra dhe të reja, që prej kohës së Odiseut,

deri në ditët kur ushtritë turke pushtuan rajonet e Ballkanit, deri në ditët kur himarjotët u shkruanin perandorëve rusë dhe evropianë t'i ndihmonin për t'i shpëtuar nga otomanët, por edhe ngjarjet e fillimit të shekullit. U mësonte dhe gjuhët që dinte: greqishten, frëngjishten dhe pak anglisht dhe u thoshte se në vend të armës në brez është më mirë të mbash një gjuhë në mendje.

Niqifori kishte mbetur sakat kur ishte pesëmbëdhjetë vjeç. E kishte zënë një plumb qorr teksa burra të zemëruar grindeshin me armë para syve të tij. I prenë këmbën dhe ia zëvendësuan me një prej druri, të cilën detyrohej ta ndërronte çdo vit, sipas masave të këmbës tjetër që i rritej. Tani mbante një këmbë të re, që ia kishte sjellë i vëllai Ilia, nga Amerika, kur kishte ardhur në Malas një vit para se të fillonte lufta italogreke. Këmba e re prej druri ishte më e rehatshme se e mëparshmja dhe lidhej më mirë me cungun e mbetur. Kishte disa susta e telka që të mund ta lëvizte më lehtë, të cilat kërcisnin e tingëllonin si zilka. Fëmijët e ndiqnin nëpër fshat kur ai ecte, se tërhiqeshin nga zhurmat që i dëgjoheshin nën pantallona.

Vëllezërit më të mëdhenj të Niqiforit u nisën herët në mërgim, në fillim në Francë dhe prej andej në Amerikë. Ata dërgonin para në shtëpi dhe i ati i tyre, që e vuante sakatimin e Niqiforit, i kurseu ato para për ta dërguar në shkollë të mira. Niqifori u kthye nga Athina me dëshirë më të madhe për të lexuar, me disa gjuhë të huaja dhe me njohuri nga mjekësia, megjithëse kishte studiuar letërsi antike.

Dorothea ishte mbesë e tij, bijë e vëllait. Aleks i ishte biri i tij, por jo i gjakut e mishit. E kishte rritur vetë, kur, në një ngatërresë të madhe dashurish dhe përgjakjesh, kishte mundur ta shpëtonte, fëmijë të vogël. Prej asaj kohe Niqifori i trembej pasioneve të mëdha.

Ai e kuptoi se e keqja do të vinte, sapo i pa të kalonin të dy, Dorothenë dhe Aleksin, përmes sheshit të fshatit, me pushkët hedhur në sup dhe me buzëqeshjen e nderë në fytyrat e tyre të shndritura nga rinia. Një ditë i ndoqi me sy derisa u futën në shtëpinë e një kushëriri të Aleksit dhe, kur ata u zhdukën pas derës së hekurit të oborrit, vështroi rreth e rrotull me frikë, si t'u kërkonte ndihmë burrave të ulur në kafënë, që pinin uzo dhe që bisedonin me zë të ulët për ngjarjet e fundit, për të vranët dhe për fundin e shumëpritur të luftës. Atë shikim që shkëmbejnë një burrë e një grua, kur pandehin se askush nuk ua vëren, as ata vetë vetes së tyre, ai e njihte.

Nuk bëri gjë tjetër, veçse priti me gjak të ngrirë. Ndoshta e kishte parashikuar atë që do të ndodhte qysh vite më parë, gjatë kohës kur italianët sulmuan grekët përmes tokës shqiptare. Ai me Dorothenë pesëmbëdhjetëvjeçare përkrah, u bënë padashur dëshmitarë të vrasjes së Mari Lekës, vajzës së dashuruar dhe të mbetur shtatzënë me një oficer italian. Ishte korrik, gurët e kalldrëmeve përvëltonin, në muret e oborreve dhe tarracave të shtëpive të Malasit vareshin kaçube të dendura trëndafilash e gjethnajash të ndryshme, hardhitë rëndonin nga rrushi. Niqifori dhe Dorothea po kalonin pranë oborrit bosh

të shkollës fillore dhe u ndodhën përballë skenës kur Andon Leka, i vëllai i Marisë, i tha asaj të mbështetej në mur dhe të mbyllte sytë.

- Ti nuk do të më vrasësh vërtet, - foli ajo me zë të mekur.

- Mbylli sytë! - thirri Andon Leka pa ia vënë veshin. Ngriti pushkën dhe e mbështeti qytën në sup.
- Mbylli!

Fytyra e Marisë ishte e bardhë si gurët e murit pas kurrizit. Fytyra e vëllait të saj skuqte si e mbushur me gjak. Dy mace mjaullitën dhe vrapuan mes për mes oborrit.

Dorothea kapi dorën e Niqiforit. Ai i bëri shenjë të mos ndihej dhe të fshihej sa të mundej pas shkures së madhe të oleandros, të shpërthyer përgjatë murit. Ai do ta vrasë vërtet, i pëshpëriti ajo në vesh. Pengoje, xha Niqifor.

- Më ke motër, Andon! - thirri befas Maria me dëshpërim. - Më ke gjakun tënd, mishin tënd! Të kam dashur, më ke dashur, kemi pirë një gjë ne të dy! Jemi shpirt ne të dy, vëllaçko!

- Mbylli sytë, Mari! Turpi lahet me gjak!

- Ti nuk do të më vrasësh vërtet, nuk do të më vrasësh!

Niqifori ndoqi sytë e Dorothesë, të cilët u errësuan në çastin kur arma e Andon Lekës shtiu dhe qëlloi drejt e në zemër gruan e re, mbështetur pas murit. Niqifori, në vitet që do të pasonin këtë ngjarje, nuk do ta harronte kurrë vështrimin e mbesës që shoqëroi i tmerruar rrëshqitjen e trupit përtokë, sytë e hapur dhe lutës të gruas, djaloshin vrasës që hodhi armën dhe

pastaj u largua menjëherë, pa shikuar nga kufoma, tashmë e pajetë, e së motrës.

Dorothea rendi tek e vrara. E preku, i lëmoi flokët dhe i mbylli sytë me dorën që i dridhej. Niqifori e preku në sup. Ngrehu! Shkojmë e lajmërojmë njerëzit e saj, të vijnë ta marrin.

Niqiforit i dukej se Dorothea e përjetoi shumë fort vrasjen që i ndodhi para syve, në një kohë kur sapo ishte ndarë nga kukullat dhe cinglat. E shihte Dorothenë të rritej duke ecur me të shpejtë në kalldrëmet e pjerrët dhe të lëmuar, me shtatin që i zgjatej, i kulmohej e i përsosej në çdo pranverë. Ia shihte flokët e verdhë në të kuqërremë t'i dendësoheshin, kaçurrelat t'i binin mbi sy dhe trembej. I bëhej se vajza, tek zbriste në det apo tek ecte nëpër shesh me mjekrën pakëz ngritur lart, shkonte drejt një muri pa dalje.

Atë ditë, në drekë, ajo kalonte përsëri mes për mes fshatit, me pushkën hedhur në sup, me bluzën dhe pantallonat ngjyrë kaki, me flokët e prerë, që i dilnin pak nga kapela e uniformës ushtarake. Me sytë e kaltër ngulur në sytë e zinj të Aleks Lazarit dhe me shikimin lodrues në flokët e zinj e rebelë të tij. Nuk dyshonte aspak se ajo digjej nga dëshira për të prekur mjekrën e parruar të partizanit të ri, trupmadh, që ecte pranë saj plot hare.

Niqifori u kthye i rënduar në shtëpi dhe atë ditë nuk lexoi asnjë faqe libri. Nuk doli në fshat si zakonisht, në orën pesë të pasdites, nuk u ul në kafene pranë burrave që shkëmbejnë biseda, në të cilat ai nuk kërkonte kurrë të merrte fjalën. Nuk dëgjoi Radio Londrën dhe nuk shkoi t'u jepte ushqim dy italianëve

të fshehur në bodrumet e thella të shtëpisë së tij kullë. Ata do ta kuptonin që ishte i shqetësuar dhe do ta pyesnin. Nuk dëshironte të hapej për mendimet e tij më të fshehta me dy të huaj, ndonëse i këndej biseda me ta. Më mirë le të shkonte te murgesha italiane Maria Tereza, që prej vitesh banonte në Malas dhe jepte mësim në shkollën e vajzave.

Shikimet e zjarra mes tyre kishin filluar shpejt, një muaj pasi Shtabi i Luftës Nacionalçlirimtare për Qarkun e Vlorës e kishte emëruar Dorothenë komisarë të batalionit të parë të Brigadës Sulmuese “Vetëtima”. Ajo ishte kthyer në Malas tre vjet pasi ishte larguar. Ishte kthyer e ndryshuar nga dy vjetët e studimeve në Institutin Femëror të Tiranës dhe nga viti në ilegalitet në Tiranë. Niqiforit nuk i ndoli zemra mirë kur e pa të ulej pranë komandant Aleksit. Të mitur kishin luajtur bashkë, të rritur u ngjanin dy magneteve që tërhiqeshin me forcë ndaj njëri-tjetrit. Nuk e qetësonte as fakti se Dorothea ishte e fejuara e një njeriu të njohur në Tiranë.

- Jam e kënaqur që më sollën këtu, xha Niqifor, - i tha ajo në mbrëmje, pranë vatrës së ndezur. Hijet hidheshin mbi mure, si shkronja të stërmëdha të një gjuhe të panjohur.

Ai ngacmoi me mashë thëngjijtë dhe nuk i ngriti sytë.

- Më pëlqente Tirana, - vazhdoi ajo, - lufta në ilegalitet. Njerëzit atje janë ndryshe nga ne, por janë dhe aq interesantë! Ndërsa këtu jam në shtëpi. Pse nuk gëzohesh?

- Unë të kam rritur. Unë e di se ku është më mirë për ty.

- Kjo nuk është një përgjigje, xha Niqifor, çfarë ke në mendje?

Ai e vështroi dhe zemra i rrahu me forcë. E donte këtë vajzë, më shumë sesa fëmijën e tij, po të kishte pasur. Më shumë se vëllezërit dhe motrën e saj, që gjithashtu i kishte rritur. Asaj i ishin skuqur faqet nga zjarri. Ose nga ëndërrimet, mendoi. Ose nga e ardhmja e pakuptueshme që po i shkruhej në mure.

- Aleksi e bëri gati planin e evakuimit të njerëzve, në rast sulmi të gjermanëve, - tha ajo.

- Mirë...

- Aleksi më tha se do të shkojmë me mision në Gjirokastër për të bashkërenditur veprimet... Operacioni gjerman duhet përballuar.

Kush do të shkojë?

Unë dhe ai... dhe ndonjë tjetër... ndoshta...

Niqifori vështroi flokët e saj të dredhur të përflakeshin nga drita e zjarrit. Edhe sytë bojë qielli pasqyronin ngjyra të kuqërreme.

Ai u përpoq të shmangte bisedën dhe mendimet prej kokës së tij.

- Ti mendon, Dorothe, se gjermanët do ta djegin Malasin?

- Po, patjetër kanë për ta bërë.

I nguli sytë. Dukej shumë e vogël, me këmbët mbështjellë nën vete dhe e mbështetur mbi bërryl. Me buzëqeshjen e përhershme dhe të njohur që e ruante vetëm për të, kur donte të zmbrapste sulmet e tij.

- Jeni shumë të rinj për këtë jetë të rëndë, - tha më në fund. - Unë po shkoj të fle. Sikur ti të mendoheshe edhe një herë për atë misionin në Gjirokastrë...

U ngrit, e puthi lehtë në flokë, duke u përpjekur të mos e shihte në sy. Emri i pashqiptuar i Leon Nastës u nde midis tyre, në heshtje, në pikëpyetje, në trembje. Te dera ai ktheu kokën dhe e vështroi. Ajo po ndiqte lëvizjet e tij me vëmendje dhe buzëqeshja lozonjare prej bije i ishte zhdukur nga fytyra. Një rrudhë e lehtë mes ballit i vijëzohej dukshëm.

Në mëngjes u ngrit dhe u ndie i rënduar. Ajri ishte i mbushur me lagështi dhe me erën e drurëve të lagur. U ul në tarracë dhe kundroi detin, pastaj hodhi sytë në rrugën që vinte nga Ilari - fshati në kufi me Drimadesin. Nëpër të po kalonte një njeri i vetëm, Mikel Kokëveshi. Prej tridhjetë vjetësh ai bënte të njëjtën rrugë çdo ditë: Ilar - Malas - Himarë dhe kthim. Pa asnjë qëllim, pa takuar kënd, me të njëjtin hap, me të njëjtin ritëm. Njerëzit e shihnin të përshkonte Malasin në nëntë e gjysmë të mëngjesit; himarjotët e prisnin që ai të mbërrinte në qytezën e tyre rreth dymbëdhjetës. Askush nuk habitej më me ardhjen e tij në Himarë, ku ai ulej në një kafene buzë detit, i ngulte sytë gjirit për rreth dy orë, pastaj ngrihej dhe rinisej për rrugë. Në pesë e gjysmë të pasdites përshkonte përsëri Malasin dhe i drejtohej Ilarit, ku kishte shtëpinë. Nuk i fliste kujt gjatë rrugës; ndonjëherë përshëndeste. Jetonte vetëm me nënën, e cila, shumë e moshuar, kujdesej për të. Askush nuk e mbante mend çfarë mund t'i kishte ndodhur në fëmijëri, çfarë mund ta kishte goditur mendjen e tij

dhe e kishte drejtuar në këtë udhëtim të përditshëm, të paprerë.

Dëgjoi hapat e murgeshës Maria Tereza. Ajo e përshëndeti, pastaj i tha se Dorothea ishte ngritur që pa dalë dielli dhe diku kishte shkuar me nxitim. I ishte dukur se e kishte thirrur Aleks Lazari.

Niqifori e vështroi me ngulm.

- Nuk e pashë mirë, signor Nikifori, - i tha ajo, duke ia shqiptuar si përherë emrin me *k*. - Nuk e pashë mirë, por m'u duk si ai.

Këtë herë e vështroi ajo me ngulm. Edhe Maria Tereza e ditka, tha ai me vete. Edhe ajo po e ndien rrezikun për të përkëdhelurën e saj.

- Hëngrën mëngjes ata? - ndërroi bisedë, duke treguar me kokë nga bodrumi.

- Po, - tha murgesha. - Duan të flasin me ju. Shikimi i saj, pa lidhje me ushtarakët italianë në bodrum, ishte pyetës. Lutës. Bëj diçka, Nikifor!

Niqifori u drejtua nga shkallët. Mjegullina, mali në faqen e të cilit ishte ndërtuar Malasi, ishte mbuluar nga retë. Mendoi Dorothenë duke ecur në mal, nën re dhe ndjeu të ftohtë.

Befas, tek vështroi lisin e madh në të dalë të fshatit, u përfshi nga kujtimet, si shpesh i ndodhte së fundmi. Dorothea e vogël, me fustanin e kuq me pika të bardha, me dorën te faqja, shtrirë mbi bar tek dëgjonte me vëmendje përrallat që ai i lexonte. Dorothea që rrokullisej teposhtë bregut me bar të dendur, me të qeshurën si gurgullimë...

Deti atje larg, po ndërronte ngjyrë. Ai thithi ajrin e lagështuar. Po afrohet stuhia, mendoi.

MURGESHA MARI TEREZA

Nuk përfytyroja, kur u nisa nga Sicilia për të ardhur në këtë fshat të Shqipërisë së Jugut, se do të jetoja kaq gjatë në të, se do të lidhesha kaq shumë me të dhe se banorët e tij do të më përngjanin së tepërmi me ata që kisha lënë pas, në Piana degli Albanesi. Kambana e kishës më zgjon në mëngjes dhe unë hedh sytë nga dritarja e shoh detin. Shoh Korfuzin dhe ishujt e tjerë grekë. Dal në tarracë, vështroj ullinjtë në fushë, me gjethet e tyre të holla, të përhitura, shoh fiqtë, ndiej erën e luleve të limonëve dhe më duket sikur jam në anën tjetër të fshatit tim, të atij ku kam lindur. Ku gjuha e gjyshes sime është e ngjashme me gjuhën e gjyshes së Dorothesë dhe ku ëndrrat pesëshekullore të të larguarve prej këtyre brigjeve kanë mbetur po këtu, për t'u zgjuar prej meje.

Shtëpitë e fshatit, të ngritur në faqen e malit Mjegullinë, janë të mëdha, prej guri. Tregojnë se dikur një italian, i natyralizuar bregdetas, pasi ndërtoi kështjella e ura në të gjithë zonën, u martua me një jetime të varfër, të cilën e bëri të lumtur në një shtëpi majë kodrës që bie pingul mbi det, mbi Rërën e Qelqeve. Thonë se ky Mario Lazari ishte nip i arkitektit italian të dorës vetë, Ali Pashës, i cili më pas i preu kokën, sepse i huaji u dashurua pas një gruaje

vendase. Por, para se t'i pritej koka, arkitekti mundi të shpëtonte të dashurën dhe fëmijën e lindur prej saj nga kthetrat e pashait të lemerishëm, duke e lënë në besën e ca miqve të tij në Himarë. Më vonë pashai e dogji dhe e përvëloi Himarën, gjashtëdhjetë kishat e saj i rrafshoi me tokën, po gjurmë të racës së arkitekt Lazarit nuk gjeti. Të tjerë këmbëngulin se e gjithë kjo histori është vetëm një shpikje, por megjithatë në Breg lindte në çdo brez nga një djalosh që dinte të vizatonte planet e shtëpive dhe të drejtonte punimet e tyre. Dhe këta djelmossa, që plakeshin fshatrave e qytezave të Bregdetit, mbanin të gjithë të njëjtin mbiemër - Lazari - që ia trashëgonin bijve të tyre. I fundit, Kosta Lazari, i biri i Marios, kishte ndërtuar shtëpitë e të pasurve të Malasit. Nën duart dhe idetë e tij fshati kishte marrë pamjen përfundimtare: me shtëpi të larta ngjeshur me njëra-tjetrën, radhë-radhë në faqe të malit. I bardhë, i harkuar në brendësi dhe i hapur lehtazi anash. Shtëpitë të habisin nga madhështia dhe bukuria e tyre: edhe ato më të thjeshtat e kanë tarracën, ballkonin, dritaret e mëdha, muret me gurë të latuar e të skalitur, harmoninë e drurit, hardhinë, oleandrot, mëllagat, buganvijenë, rrënjën e portokallit a të mandarinës. Ato më të lashtat i kanë dritaret e vogla si frëngji dhe ngjajnë si shtëpi- kulla. Nga larg fshati nuk të duket si tërësi shtëpish të radhitura pranë e pranë, por si fortesë e stërmadhe, e papërkulshme, vigjëluese mbi fushën që ndehet në këmbët e tij dhe mbi detin që farfuritet përtej. Kosta Lazari, kur u martua me një malasiote, e rindërtoi dhe e bëri më të bukur shtëpinë që kishte ngritur i ati në buzë të kodrës. Ai thoshte se

kështu mund të thithte erën që deti i sillte nga atdheu i tij i Bregut të përtejme, të cilin nuk e kishte njohur kurrë.

I biri i tij, Andoni, nuk ndoqi mjeshtërinë e të atit, duke mbyllur kështu ciklin. Ai deshi detin dhe u mor me anijet. Kur të dy prindërit i vdiqën, ndoshta të lumtur, ndoshta të vetmuar, ndoshta me nostalgji dhe pengje në shpirt, ai pothuajse e braktisi shtëpinë dhe banoi mbi ujëra, duke i rënë kryq e tërthor Mesdheut. Andon Lazari u martua me një grua që ia rrëmbeu dikujt tjetër ditën e dasmës, kështu që hyri në gjak me fisin e burrit të braktisur. Por, për rrethana shpëtimtare, ky i fundit emigroi në Amerikë me gjithë familjen, për të mos u kthyer kurrë më. Familja ikanake hodhi gurët pas, gjest që, sipas zakonisht, donte të thoshte se nuk do të shkelnin më në atë vend. Atëherë Andon Lazari u duk përsëri në Malas, por vetëm kohë pas kohe, kur sillte mallra për të shitur. Të shoqen, Katerinën, që ishte nga fisi i Kolekëve, e mbante me vete në anije. Ajo përshkonte detet bashkë me të dhe për malasiotët kjo ishte çudi e madhe. Njerëzit këtu, si dhe te ne në Sicili, nuk i nisin gratë, po vetëm burrat të bredhin e të kërkojnë punë.

Ky Andon Lazari lindi dy djem me Katerinën. I madhi quhej Stefan, i vogli Kristofor. Stefanin dhe Kristoforin i rriti më shumë gjyshe Urania, e ëma e Katerinës, sepse mendonte që para se të merrnin detet, ata duhet të rriteshin së paku ca vite në tokë të thatë.

Stefan Lazari nuk u lidh me detin. Ai doli komit kundër turqve dhe u bë tmerri i tyre. Ishte i ati i Aleks Lazarit, por vdekja e mori aq herët sa i biri nuk e pa

kurrë. Kristofori, i dyti, qëndroi në fshat dhe u mor me bujqësi. Ai rindërtoi shtëpinë e gjyshit në kodrën mbi det, ku banon edhe sot dhe nxjerr mjaft fitime nga shitja e vajit të ullirit, portokajve dhe limonëve.

Malasiotët besojnë në legjenda e gojëdhëna, në besëtytni e shenja të ndryshme. Ata kujtojnë vazhdimisht porositë e Shën Kozmait, që thuhet se ka kaluar këndejmë rreth shekullit të gjashtëmbëdhjetë. Mënyra se si ata flasin për të nuk të lë të kuptosh në i nderojnë fjalët e tij apo i gjykojnë si jo gjithnjë të drejta. Të thonë, për shembull, se gratë e Bregut dikur visheshin me veshje të bukura, si ato të arbëreshëve, por Shën Kozmait, kur kaloi dhe i pa ashtu, me pala, ngjyra e gjoks të hapur, nuk i pëlqyen. Ai vuri re në fund të turmës një grua veshur me të zeza, mbërthyer deri në grykë dhe me shami në kokë. Kjo grua nuk kishte emër të mirë, po ai e tregoi me gisht dhe tha: ja, si ajo grua të visheni ju, malasiote. Arin dhe argjendin që keni varur në gushë ta mblidhni e ta jepni për të ndërtuar kishën. Po kisha do shumë para, thanë burrat, do dhe dërrasa të mira për të bërë ikonostasin e karriget. Shkoni në det e atje do t'i gjeni, tha Shën Kozmai. Ai tha dhe gjëra të tjera si për shembull se nëse qiparisi që kishte mbirë në ballkonin e kishës së Shën Spiridhonit do të thahej një ditë, atëherë bota do të përmysej. Njerëzit e vështrojnë edhe sot të nemitur qiparisin e vockël, mbirë çuditshëm në ballkon të kishës. Ai është ende i gjelbër, pa shenja verdhërimi a tharjeje.

Malasiotët thonë edhe se Bajroni, kur kaloi në Himarë dhe shkroi për të, fjeti në një nga shtëpitë

e Malasit, pikërisht në atë të Zaharive, kur ishte gjallë Nikollë Zaharia, i ati i Amalisë dhe ajo familje lulëzonte nga kamja e fuqia.

Nikifori, që më ka treguar shumicën e këtyre historive, duket sikur dëgjon mendimet e mia. Ai më ndjek në heshtje ngado shkoj. Çfarëdo që bëj është vazhdimisht nën kontrollin e syve të tij të hirtë si gjethet e ullinjve. Nikifori, që pak njerëz e kuptojnë, është veshi dhe syri i përpunuar i këtij fshati të çuditshëm, ku pasionet janë po aq të fuqishme sa dhe forca e mendjes, aq sa nganjëherë nuk arrij të gjej kufirin e brishtë ndarës. Apo nuk ekziston dhe rrekem më kot?

Unë dhe Nikifori e dimë se çfarë do t'i ndodhë Dorothesë së dashuruar me Aleks Lazarin. Sepse ajo është dashuruar me të dhe unë e kam kuptuar që kur i pashë të dy të ulur në tryezë. Ata nuk ia shqisin sytë njëri-tjetrit, ai kalon vështrimin sa nga flokët në buzët e saj, sa në kraharorin dhe në qafën e saj. Edhe rripi ushtarak që mbërthen xhaketën e Dorothesë është tërheqës për të, se aty i mbetën sytë për disa sekonda. Prek pushkën e saj, e lëmon sikur të jetë vetë dora e saj, prek çdo send të saj in që i del përpara. Ajo përpigjet ta përballojë këtë vështrim të etur duke u skuqur dhe duke u sjellë sikur nuk kupton gjë, por nga ana tjetër ia kërkon sytë, sapo ai kthehet për të dëgjuar dikë tjetër, për t'ju përgjigjur bashkëbiseduesit të tretë apo të katërt që shndërrohen në të tepërt. Kohët e fundit ky shkëmbim i ethshëm vështrimesh është tensionuar në kulm dhe mua më duket sikur do të vijë çasti e ata të dy nuk do të mund të përmbahen e do të puthen mu aty në tryezë, në sy të të gjithëve.

Unë e përcolla Dorothenë deri në Tiranë, kur u nis për studime në Institut, që i ati ia paguante nga Amerika. Dorothea shquante në kurset për vajza që hapi kuvendi ynë i murgeshave në Malas. Ajo e mësoi shumë shpejt italishten, i jepej për vizatim, por në punët e dorës ishte më e shpërqendruar. Unë e desha këtë vajzë që lexonte shumë, më e pjekur se të tjerat. E pëlqej nënën e saj, Elenën, që, me gjithë krenarinë e madhe, për mua është grua me cilësi të veçanta.

Kur u nisëm për Tiranë, ku do të shkoja për një takim me murgeshat e Shkodrës dhe të Mirditës, ishte shtator, bënte akoma vapë dhe gjinkallat këndonin me ngjirje në orët e drekës. Ajo gëzonte që po shkonte dhe në të njëjtën kohë i frikej së panjohurës. Teksa prisnim makinën në Vlorë, ulur në shesh, mbi valixhe dhe me kapelë letre në kokë për t'u mbrojtur nga dielli, më tha: Se ç'kam një parandjenjë jo të mirë, motër Mari Terezë. Ndoshta bëj gabim që nisem. Unë i vështrova flokët e verdhë kaçurrelë, lëkurën e fytyrës me ndriçimin e veçantë që ekziston vetëm në atë moshë të caktuar të rinisë dhe nuk rikthehet kurrë më, i vështrova sytë që i shpërqendroheshin sa te karabinierët që venin e vinin para nesh, sa te kuajt e lodhur nga vapa që mezi tërhiqnin karrocet e mbushura me njerëz dhe baule.

Më dhembte dhe njëkohësisht më pëlqente largimi i saj. Më dhembte sepse më shkëputej një copëz zemre, aq e doja atë vajzë, si e doja dhe vendin ku ajo kishte lindur. Isha futur në shtëpitë e gurta të Malasit, prej nga e shihja detin së largu dhe e dija se ose do të largohesha prej andej kur të më thërriste urdhri,

ose askurrë. Më pëlqente largimi i saj, sepse kështu largohej disi nga furitë e luftës.

Më tërheq edhe djaloshi i ri Aleks Lazari, që duket sikur nuk është i biri i askujt dhe njëkohësisht biri i të gjithëve. Nikifori thotë se e ka rritur, ashtu thotë edhe zonja Amali Zaharia, trashëgimtarja e fundme e familjes më të pasur të Malasit. Të dy e duan me mendtë e kokës, sa nganjëherë shtyhem në mendime të padrejta rreth ekzistencës së arsyeve të fshehta, të panjohura të kësaj dashurie.

Një muaj pas ikjes së Dorothesë, Aleks Lazari formoi Çetën e Bregut dhe organizoi atentatin kundër kolonel Banderës, që mbikëqyrte zonën. Këtij oficeri italian i numëroheshin shumë vrasje të ekzekutuara nga dora e tij ose me urdhër të tij.

Qe vjeshtë e vitit 1942 kur Bandera erdhi e më takoi, pak kohë pasi u caktua me detyrë në Qarkun e Vlorës. Erdhi dhe u paraqit në shtëpinë time, që ndodhet në pjesën e sipërme të fshatit, marrë me qira nga misioni ynë i murgeshave. Ishte burrë i pashëm, i fuqishëm; nga ai soj burrash të sigurt në vetvete, të cilët i qeshin vdekjes në fytyrë.

Ndjeva në çast se sa shumë më kishte munguar tingulli i italishtes, sytë e drejtpërdrejtë dhe të sjellshëm të burrave të vendit tim, sa shumë më kishte marrë malli për buzëqeshjen dhe taktin e tyre... E krahasova padashur me ashpërsinë e burrave shqiptarë.

- Ju jeni arbëreshe, motër, - më tha kolonel Bandera, - jeni një gjak me ta.

- Edhe me ju, kolonel. Kam gjak të dyfishtë. Por ju më bëni të ndihem më shumë në anën e tyre.

- Pse kështu? - Koloneli më buzëqeshi me stilin e burrit që flirtonte me një grua dhe jo me atë të ushtarakut që bisedonte me një murgeshë.

I thashë se ai ishte pushtues. U largua pa buzëqeshjen flirtuese në fytyrë. Dëgjova çizmet e tij të shkëlqenin gjethet e thara mbi kalldrëm dhe nuk e di pse e përfytyrova të vdekur. Me kokën e gjakosur, rënë mbi baltë. Do të më ndjente perëndia për mëkatin tim?

Nuk shkoi shumë kohë dhe ai u plas ashtu, i vdekur me kokën e përgjakur anës rrugës midis Malasit dhe Himarës. Duart i leu me gjak djemsh të rinj në tre muajt që i zgjati komandimi në zonën e Bregdetit. I kishte bërë benë Aleksit, që me çetën e tij e godiste paprerë në kazermat dhe fushimet. Një pasdite, tek po kaloja në mes të sheshit të fshatit, dëgjova uturimën e fortë të makinave që zakonisht shoqëronin kolonelin. Ndala hapat dhe u bashkova me grupin e njerëzve të grumbulluar para kafenesë së Barba Ilos që ndodhet në qendër të fshatit. Vargani i makinave u ndal duke ngritur tym, koloneli zbriti nga automobili i tij dhe diçka thirri në italisht, por unë isha larg dhe nuk e dëgjova. Po nuk ishte nevoja për sqarim. Ajo që habiti të gjithë ishte prania e Vasil Currit në shoqëri të kolonel Banderës. Vasil Curri është pronari i dy dyqaneve më të mëdha të Malasit, burrë rreth dyzet vjeç dhe njihet për zezek e fjalërendë. Por askush nuk mund ta besonte, deri në atë çast, se ai një ditë do të lidhej me italianët. Ai nuk ua hodhi sytë bashkëfshatarëve të tij, por vetëm pohonte me kokë për sa fliste Bandera. Fshatarët do të mbeteshin të tronditur për ditë të tëra

dhe do ta kishin temë të bisedave për një kohë mjaft të gjatë këtë gjë, derisa më në fund, kur çudirat e këtij lloji nuk kishin të sosur dhe kur lufta solli shumë më tepër vuajtje, hoqën dorë nga hamendjet dhe i pranuan bashkëpunëtorët si pjesë të natyrshme të tragjedisë.

Ushtarët na hodhën para këmbëve tre trupa të vrarësh. Zot, pëshpërita me vete, e tmerruar, Zot! Gjindja e tërë mbajti frymën, me sytë ngulur në fytyrat e tre të rinjve të shpuar nga plumbat e ushtarëve italianë. Njërën e njoha menjëherë: ishte Minella Zoto nga Himara, që e kisha takuar shpesh te Nikifori ku vinte me Aleksin. Nuk i kishte mbushur të tetëmbëdhjetat. Shkruante vjersha në dy gjuhë, në shqip dhe në greqisht dhe i mbante gjithnjë me vete. Na i lexonte mbrëmjeve dhe Aleksin e dëgjonte me vëmendje. Na lutej të mos lëviznim nga vendi kur Minella recitonte. Nganjëherë e vinte në lojë për theksin greqisht kur lexonte shqip dhe e kundërta. Po Minella ishte dygjuhësh si gjithë himarjotët, ishte mësuar me ironinë dhe shakatë e malasiotëve dhe nuk i mbetej hatri. Tani shtrihej para këmbëve të mia, me flokët e trashur nga gjaku dhe sytë e hapur. Sytë e tij të gjelbër, të bukur, ëndërrimtarë. Tjetri ishte Andon Leka, një djalosh që dy vjet më parë kishte vrarë të motrën se kishte mbetur me barrë me një italian, që ishte njëkohësisht pushtues dhe i martuar. Nëna e tij e mjerë vuri ulërimën e para, asaj iu shua krejt shtëpia. Të tretin nuk e njihja, po dhe ai ishte i vogël, një shtatëmbëdhjetë vjeç.

Kolonel Bandera nxori pistoletën nga xhepi dhe e drejtoi te trupat. M'u duk tjetër njeri, jo ai që kishte

hyrë në shtëpinë time me buzëqeshje bandilli. M'u duk i egër, i lig dhe i shëmtuar. Këta nuk do të varrosen, ulëriu ky italian i shfytyruar. Këta do të piqen në diell dhe do të thahen në erë, këtu në mes të fshatit, të ruajtur me roja. Aleks Lazari le ta provojë të vijë t'i marrë. Shpejt, kështu do t'i qelbet trupi edhe atij harbuti.

Foli italisht, po askush nuk kërkoi përkthim. Kobi ka kodet e tij, që i kuptojnë të gjithë.

Malasi u lëndua dhe u plagos në zemër. Njerëzia dilte në ballkone dhe në dritare dhe shilte me lemeri trupat e shtrirë përdhe, të rrethuar me ushtarë ditë e natë. Zot, unë nuk e kuptoj çmendurinë që i kap njerëzit në kohë lufte, nuk e kuptoj se si një qenie, që ti ke sjellë në botë me urdhrin tënd, të mundë t'i bëjë kaq keq një tjetre. Munda vetëm t'i mbyllja sytë Minellës dhe dy shokëve të tij, por nuk munda as t'i mbuloj me ndonjë rrobë, se ushtarët më shtynë e më ndalën t'u afrohesha. Gratë formuan një varg rreth ushtarëve. Qëndruan disa metra larg tyre, u ulën në gjunjë, me duart në prehër dhe nisën të vajtonin me ligje. Sofia, gjyshja e Dorotesë, e famshme për të thurur vargje me rimë kur vdesin njerëz, krijoi aty për aty një bejte për ta. Ajo ka zë të habitshëm dhe aftësi të paparë për të thurur vargje, thua se nuk mendohet fare. Sofia është një grua shumë e gjatë, me trup të drejtë, flokëkuqe dhe sykaltër, me përgjigje të shpejta në majë të gjuhës. Sa herë ajo përmend Zotin, ngre gishtin lart para hundës dhe mbi kokë. Për dy ditë e dy net gratë ndërroheshin me njëra-tjetrën, ashtu si ndërroheshin edhe ushtarët, po nuk e linin vendin bosh. Edhe unë qëndrova me to, perëndi.

Aleks Lazari nuk priti që trupi i Minellës, shokut të tij dhe dy të tjerëve të kalbeshin mbi dhe, po i zuri pritë kolonel Banderës. I zuri rrugën me gurë kur ai, i kreshpëruar nga fuqia, po shkonte pa skortë në Himarë. Mendoj se ai lëvizte pa skortë nga mendjelehtësia dhe budallallëku, ndryshe nuk do mbetej i gozhduar me plumba pas sediljes, ashtu si mbeti.

- Ju të tjerët mbathjani! - u tha Aleks Lazari dy shoqëruesve të tij që, të tmerruar, dolën duarlart nga makina.

Italianët kishin ndalur makinën për të hequr gurët, kur ai kishte mbirë papritur nga nënrruga, në një kthesë të fortë e të pjerrët të Qafës së Vishës.

E zbrazti me breshëri karikatorin e automatikut drejt e në xhamin e parmë të makinës, aty ku rrinte gjoksngrehur kolonel Bandera. E përfytyroj Banderën se si e ka parë me lebeti trupin gjigant të Aleksit, kur i është shfaqur në kuadratin e xhamtë.

- Kolonel, ky është Aleks Lazari! - kishte thënë me frikë shoferi. Koloneli kishte kapur pistoletën, por ishte disa sekonda vonë.

Aleksi me partizanët e tij e nxorën trupin e pajetë të Banderës dhe e lanë rrëzë rrugës, pranë një trangu peme. Gjethe të thara ranë mbi flokët e tij të përgjakur.

Perëndi, ndjemë se nuk mund ta përmbaj përfytyrimin për të ardhmen. Ndjemë se çdo natë shoh ëndrra me sy hapur dhe njerëzit që janë gjallë i kërkoj të vdekur nëpër gurë apo mbështetur kokëbjerrë në trungje pemësh. Ndjemë që nuk jam e zonja të pengoj rrokullimën e Dorothesë. Sepse unë e di, ma thotë zemra që këta burra do ta fundosin, do ta zhbëjnë dhe

unë do të shoh detin që do të heshtë i paanë e do të dëshiroj, me pabesi ndaj kujtimit të saj, të nisem e të lundroj nëpër të, derisa të mbërrij në anën tjetër e të harroj.

Ndjemë Zot për dobësinë time. Për italianët e mi të mjerë që i ndjekin nazistët cep më cep për t'i vrarë, sepse kapitulluan dhe unë jam përsëri e pafuqishme t'u jap shpresë e mbrojtje këtyre djemve të rinj që i hodhën në dhëmbët e egër të luftës. Shumë prej tyre u vranë dhe shumë prej tyre vdiqën nga të ftohtit dhe nga uria. Më duket sikur ata i vranë dy herë: një herë në luftën e quajtur italo-greke më 1940 dhe një herë tani. U mbylla sytë me duart e mia dhe i varrosa në Skutarë me duart e mia! Sytë e tyre, të tetëmbëdhjetëvjeçarëve, perëndi. Djem të vegjël. Të trembur. Zot, sa trembeshin nga vdekja që i rrëmbente me shpejtësi! Si më shihnin me ata sy lutës t'i shpëtoja! T'i ringjallja ata, gjysmë të vdekur, me frymën tënde, perëndi... I kam mbuluar me pak dhé të kuq, mes gurëve dhe shkurreve të malit të Skutarës, që bie mbi det, në të majtë të Malasit, rrugës që shkon drejt Himarës. Që ata të ndiejnë erën e kripur e t'u duket se u vjen nga brigjet e tyre.

Ti je i padrejtë, Zot, ndjemë, por je i padrejtë. Janë të njëjtët sy që unë shoh të shuhën dhe të njëjtat fjalë që më thuhën dhe të njëjtat lutje që ma copëtojnë shpirtin. I mbuloj prapë me dhé, kësaj radhe në fushë, mes ullinjve, se nuk ka vend më në Skutarë, i varros në rrëzë të Mjegullinës, më tej, në Qafën e Vishës, më poshtë në buzë të kodrës që zbret në Rërën e Qelqeve.

Netëve do të çmendem. Më duket se flokëverdhi, që kisha varrosur para disa vjetësh, ka dalë nga varri i parë e më kërkon t'i hap të dytin. Më del në ëndërr sygështenji shtatshkurtër nga Bari që ia pata hapur një varr mu në majë të malit, se ma kërkonte me ngulm. E dinte që në kohë të kthjellët, pas shiut, nga ajo majë dukeshin brigjet e Puljes. Plumbat e grekëve i kishin copëtuat të dy këmbët dhe i kishin bërë shoshë barkun. Nuk mund të fliste, po vetëm drejtonte shikimin nga maja e kodrinës së lartë të Skutarës, mbushur me predha mortajash. Më dukej sikur më thoshte t'ia lija jashtë varrit fytyrën, që të mund të ndiente detin kur ndryshonte dhe qiellin kur hapej.

Tani ai më del në ëndërr përsëri dhe më vjen në derë, natën, duke mbajtur barkun e çarë me të dyja duart. Më thotë ta varros përsëri se e kanë vrarë përsëri, po kësaj radhe do që të varroset në majë të Mjegullinës, mbi Malas, do që t'ia hap gropën sa më të thellë, ta mbuloj me shumë dhé e gurë, të mbulohet dhe me mjegullën e dendur që bie mbi këtë mal e të mos shohë, të mos ndiejë më...

Zot, as unë nuk dua të shoh më, të ndiej më... as unë.

LEON NASTA

Shoqëruesi i Leon Nastës e njihte natën dhe shtigjet që shkurtonin rrugën, ndoshta më mirë se korrieri i ri, jo i atyre anëve. Leon Nasta shpresonte në këtë hollësi si njeriu që po mbytet tek sheh barkën e shpëtimit në horizont. Mushkat nuk nxitonin ose ashtu i dukej atij. Nuk guxonte të pyeste fshatarin që quhej Lame, nga frika mos e fyente. Nuk guxonte as të rikthehej pas, në sfond të ngjarjes, për të kuptuar psenë, nga frika mos i binte vrulli me të cilin po rendte drejt Dorothesë. Duhet të mbërrinte në kohë dhe ajo të mos pushkatohej. Të tjerat nuk kishin asnjë rëndësi. Asnjë rëndësi. Nuk do ta linte veten të helmohej nga xhelozia, ndërkohë që jeta e Dorothesë ishte në fije të perit. Duhet vetëm të nxitonte.

Nuk kishte hënë, qielli ishte i mbuluar me re shiu.

- Më mirë po të bjerë, - tha Lamja. - Kështu dhe nuk na dallojnë fare.

Zërat e tyre nuk jehonin, ndonëse faqja e malit ku po hepoheshin mund të ndihmonte për të kundërtën.

- Ka lagështi, - tha Lamja. - Nuk dëgjohet dhe aq.

- Kur mund të mbërrijmë? - pyeti Leon Nasta.

- Nga mëngjesi, të shohim, - tha Lamja.

- Do ta shpëtojmë vajzën, shoku Nasta.

- Ashtu shpresoj, - tha Leon Nasta.

- Të më falësh që po ndërhyj në punë që nuk më takojnë. Gabova.

- Jo, nuk gabove, - tha Leon Nasta. - Të më falësh ti që të nxora natën nga shtëpia. Lamja nuk u përgjigj me fjalët e zakonshme të lehtësimit. Leon Nasta e hoqi mendjen prej tij dhe mendoi përsëri për Dorothenë. Diku kishte gabuar ai vetë. Ndoshta kur ajo pranoi largimin nga Tirana dhe transferimin në batalionet e Bregdetit, për t'i përforcuar, ndërsa gjermanët përpiqeshin t'i shpartallonin. Sytë e saj e shihnin ngultazi dhe i kërkonin mendim. Sytë e tij i përgjigjeshin duke i buzëqeshur lehtëzi: Nuk të ndikoj në vendimet që do të marrësh. Ajo këmbëngulte në heshtje: Më thuaj! Ai tundte kokën: Jo, Dorothe. Të dua këtu, por edhe e di se sa dëshiron të shkosh atje.

- Jo, - i tha ajo kur në mbrëmje po hanin darkë në shtëpinë tiranase që u shërbente si bazë për t'u fshehur.

- Nuk është fjala për dashurinë time për Bregun e Detit, po për disiplinën tonë. Për detyrën, në radhë të parë.

Ai kishte dyshuar një çast për fjalët që ajo i tha në mënyrë retorike. Mendoi pastaj se në kohë lufte as atij nuk i tingëllonin retorike.

Kishte gabuar që e kishte lënë të ikte, mendoi me ankthin që e shtynte të nxitonte për ta shpëtuar. E kishte nisur me dorën e tij drejt vdekjes, për shkak të së famshmes tolerancë të tij! Ajo ishte ende e paditur, ende shumë e re, kurse ai më i pjekur, me më shumë përvojë. Ajo vinte drejt e nga Instituti Femëror, kurse

ai i ishte futur me kohë luftës. E kishte lënë vetëm, në dimër, në male, në dëborë të përballonte operacionin e egër të gjermanëve, të qëllonte me armë dhe të rrezikohej çdo orë të vritej në betejë, ndërsa vetë kishte qëndruar në Shtab duke u marrë me plane, strategji dhe me teoritë e së ardhmes.

- Ti duhet të rrish, - i kishte thënë ajo. - I dashuri im Leon, ti duhet të rrish. Truri yt është më i nevojshëm, sesa dora jote për të mbajtur armën.

Fytyra e saj atë ditë kishte një dritë të veçantë. Qafa e bardhë i përkulej anash dhe sytë e kaltër, të zgjuar e vështronin si sytë e një gruaje të pjekur. Bisedat midis tyre nuk ishin biseda të rinjsh të shpenguar. Ata flisnin me orë të tëra për librat politikë që lexonin, për botën si do të ishte pa pronarë dhe privatë dhe për barazinë. Ajo i bënte pyetje, ai i përgjigjej. Për të ai ishte njeriu që dinte gjithçka dhe që nuk mund të gabonte.

Leon Nasta buzëqeshi hidhur nëpër natë. Sikur ajo t'ia njihte dyshimet që e gërryenin! Të dinte hamendjet, luhatjet, tërheqjet, honet ku përmysej! Nuk kishte dashur t'ia priste hovin e entuziazmit, që e kapte shpesh edhe atë vetë. Ajo i tregonte gjithnjë për njerëzit e saj, për nënën, motrën dhe Nestorin, vëllanë që kishte luftuar në Spanjë. Leoni ishte kureshtar ta njihte këtë vëlla me emër, anëtar të komandës së Brigadës “Vetëtima”. Nuk arrinte të shpjegonte, tek lëkundej mbi mushkë, se si ky Nestor Gjika nuk kishte mundur të ndalte ecurinë e ngjarjes, me autoritetin dhe pozicionin që kishte në komandë. Sipas përshkrimit të Dorothesë, ai ishte një njeri pa paragjykime dhe i lirë

në mendje. Faktet nuk i përkonin me këtë portret. Edhe natën e fundit në Tiranë, kur të përqaftuar kundronin hënën nga dritarja, ajo i foli për të. Më ka marrë malli për Nestorin, i tha. Mezi pres ta takoj. Mezi po pret që të ikësh prej meje, e ngacmoi ai.

Ai e dinte, kur morën vendimin, se ajo e dinte. E dinte se po largohej përgjithmonë, drejt një jete tjetër, të panjohur, drejt vdekjes ndoshta, drejt betejës së drejtpërdrejtë, drejt lavdisë që të sjell veprimi. Të dy e dinin, gjithashtu, se ai largim sillte ndarjen.

Për ironi të fatit, ajo ishte nata e parë që mundnin të rrinin vetëm, në një dhomë, në një shtrat, nën të njëjtën mbulesë. Ishin dashuruar pa u prekur as edhe një herë të vetme, vetëm duke dëgjuar fjalët e njëri- tjetrit në mbledhjet e gjata të ilegalëve dhe të komunistëve. Duke shikuar dhe admiruar njëri- tjetrin. Duke u larguar natën vonë prej atyre mbledhjeve për të fjetur secili në shtëpi - baza të ndryshme dhe duke shtypur dashurinë brenda vetes. Lufta është e para, i thoshte ajo. Më vonë, kur të çlirohemi. Ai i lëmonte flokët me dorë të pasigurt.

Ishte prill dhe nga dritarja e shtëpisë së vogël tiranase, të rrethuar me kopsht, hynin aromat e pemëve të blirit dhe të sythave të sapoçelur të portokajve.

- Ti do të ikësh nesër, - i tha ai duke vështruar pa frymë trupin e saj të hajthëm t'i shtrihej pranë me ndrojtje. - Ndoshta... ndoshta nuk duhet...

- Pse? Mendon se unë kam frikë? Ai buzëqeshi në errësirën e ndriçuar nga hëna.

- Edhe unë kam pak frikë. Në një çast të tillë të gjithë kemi. Edhe burrat, edhe gratë.

- Unë nuk e di si është, - i tha ajo. - Të dukem budallaqe?

- Jo, nuk më dukesh. Më dukesh e vogël, e pambrojtur. Eja këtu.

Ajo iu fut në gjoks dhe ai e përqafoi me kujdes, duke i lëmuar shpatullat.

- Ti ke sy shumë të bukur, - i tha ajo, - të gjelbër në gri. Ndryshojnë ngjyrë kur buzëqesh. Nuk do të shoh më kurrë sy të tillë.

- Pse e thua këtë? Je e bindur që nuk do të shihemi më? Ajo u ftoh në krahët e tij.

- Jo. Më fal. Nuk desha të them këtë. Desha të them se ti je shumë i bukur. Je shumë i mençur dhe shumë njeri. Asnjë burrë tjetër nuk është kaq njeri sa ti. Je kaq i ndryshëm nga të gjithë të tjerët rreth nesh.

- Po flet keq për shokët tanë, - e ngacmoi ai.

- Sonte jemi vetëm ne të dy. Nuk është e çuditshme?

- Po flasim shumë, - ai buzëqeshi përsëri dhe e shtrëngoi pak. - Në raste të tilla nuk flitet kaq shumë.

- Kam pak frikë, Leon, - tha ajo përsëri. - Kam edhe pak ftohtë.

- Mos u shqetëso... Mbulohu me kuvertë. Ashtu. Je më mirë tani, shpirti im?

Ajo mbështeti kokën në gjoksin e tij dhe heshti. Ai i ndjeu të rrahurat e shpeshta të zemrës dhe mendoi se ajo kishte frikë nga e nesërmja. Se nuk ishte aq e sigurt për kurajën dhe për heroizmin që do të dëshmonte si komisarë e batalionit të parë të Brigadës Sulmuese "Vetëtima", se kishte frikë si çdo vajzë e moshës së saj, nga rreziku drejt të cilit po shkonte.

- Leon...
- Po, shpirt.
- Po të duash ti... ne...
- Jo... Më mirë kështu... flemë tani. Nesër ke rrugë të gjatë.

Mund të kishin bërë dashuri atë natë si gjithë të rinjtë e moshës së tyre, por nuk kishin bërë. Askush nga shokët nuk e besonte se midis tyre nuk kishte pasur ende lidhje fizike.

Nuk e zuri gjumi dhe e vështroi gjithë natën, pa mbarim. Sikur të donte të nguliste përgjithmonë në kujtesë tiparet e saj të imëta dhe lëkurën e bardhë, mënyrën se si merrte frymë, dorën e hollë, të hedhur mbi mbulesë, fare pranë gjoksit të tij. Mos mendoi, vallë, atë natë, për herë të parë, duke kundruar njomësinë e saj, se ishte nxituar në fejesën me të? Se e kishte futur në një rrugë pa krye, më shumë të krijuar nga rrethanat?

Mushka shkrofëtiu dhe ai u shkëput nga kujtimet e asaj nate. S'kishte kuptim të merrej me të shkuarën, por të luftonte me minutat. Befas, natyra ndryshoi. Pas pyjeve dhe shtigjeve të dëborta, mes errësirës që mbulonte honet e greminat, u vetëtit një çast deti. E kishte dëshiruar gjithnjë udhëtimin në detet e Jugut dhe i rastisi ta realizonte dëshirën pikërisht duke vrapuar si i marrë për të shpëtuar jetën e së dashurës. I grahu mushkës me zemërim. Ishte më Dorothea e dashura e tij? Nuk kishte qenë kurrë, as natën e vetme kur kishin rënë të flinin në të njëjtin shtrat.

U përpoq të përfytyronte atë, fshatarin tërheqës që ajo kishte dashuruar në vend të tij. Nuk besonte se ai dhe ajo i rrëfenin njëri- tjetrit për librat që

kishin lexuar apo se recitonin poezitë e Dantes në origjinal. Iu bë se në vesh i jehoi zëri i saj që i fliste për Kuazimodon. Jo, fshatari Aleks nuk ishte i lexuar, po ishte komandant i madh. Me këtë komandant që, si i kishte mbërritur fama, Bregdeti ishte ngritur në këmbë, atë me siguri nuk e kishte zënë gjumi natën kur i kishin parë të përqafuar në shpellë. Kur i kishin parë lakuriq, të hedhur me pasion mbi njëri- tjetrin.

Honi nxinte i zi dhe i frikshëm poshtë këmbëve të tij. Mushka e Lames ecte përpara pa bërë zhurmë. Mali vinte erë gurësh dhe pemësh të lagura. Erë resh dhe mjegulle, që i ngjante erës së tymit.

- Mos u mendo për asgjë, shoku Leon, - i tha Lamja.

- Vetëm për orët që duhet të kapërcejmë para korrierit të shokut Demir.

- E di, - tha Leon Nasta, si i dalë prej një kazani me ujë të nxehtë. - Dhe sa na mbeti?

- Tani po zbresim. Rruga është më e mirë.

Leon Nasta papritmas ndjeu të ftohtë në shpinë dhe në këmbë. Të ftohtë akull, prej dimri acar. Duhet të arrinte atje, pavarësisht nga çfarëdolloj çmimi që do t'i duhej të paguante atij vetë dhe asaj. Iu shmang ëndërrimit romantik të skenës në çastin kur ai e shpëtonte nga skuadra e pushkatimit, me armët e ngritura lart, kur ajo, e habitur dhe mirënjohëse, i hidhej në qafë duke e puthur me buzë të lagura nga lotët.

Shkundi kokën i shqetësuar. Duhet ta shpëtonte dhe të zhdukej. Kjo ishte e gjitha. Asgjë më tepër. Madje të kthehej me shpejtësi nga kishte ardhur.

JOHN CARTRIGHT

*Zëvendësshef i Misionit Britanik pranë Shtabit
Qendror të Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare
Raport Himarë, Shqipëri
Shkurt 1944*

Të nderuar zotërinj,

Në vazhdim të raporteve të mëparshme, që unë shpresoj se kanë arritur në destinacion në kohën e duhur - në të kundërt nuk mund të marr përgjegjësi për çfarë mund të ketë ndodhur gjatë mungesës së udhëzimeve tuaja - ju raportoju sa më poshtë:

Jam shkëputur krejtësisht nga baza e misionit tonë, por kam mundur të mbaj lidhjet me Shtabin e Përgjithshëm Antifashist të Ushtrisë Shqiptare, i cili është strehuar nga fshatarët e zonave jugore të vendit. “Operacioni 505” i nazistëve, që nisi në nëntor 1943, i krijoi vështirësi të mëdha misionit tonë, vështirësi që, si jeni në dijeni, u pasuan nga zënia rob e gjeneralbrigadierit Davies, ku një rol jo të vogël për kapjen luajtën kolaboracionistët. Deri sot nuk kam mundur ende të zbërthej në detaje mishmashin e kësaj historie, ku janë përzier kolaboracionistët shqiptarë dhe monarkistët, të cilët iu kundërvunë atyre për të liruar Davies-in, por këta të fundit janë

gjithashtu në kundërshtim me mënyrat e luftimit të partizanëve, të cilët, nga ana e tyre, e quajnë veten si të vetmit antifashistë. Do të përpiqem që në një raport të ardhshëm t'ju sqaroj më mirë për sa i përket zhvillimeve ideologjike dhe politike të forcave ndërluftuese lokale.

Gjermanët me operacionet e tyre që ndoqën 505n, si “Operacioni 1828” dhe “Bergkessel” gati sa nuk i asgjësuan plotësisht forcat partizane. Këta të fundit gjatë dimrit duhet të kenë humbur rreth 2200 njerëz, jo vetëm në beteja, por edhe për shkak të sëmundjes së tifos së morrit, sëmundjeve të tjera dhe mungesës së ilaçeve etj. Gjermanët kanë përdorur njësi të vogla, ndryshe nga italianët që janë organizuar në njësi të mëdha luftuese, se ua kishin frikën shqiptarëve. Zakonisht gjermanët veprojnë me kolona të vogla, prej pesëmbëdhjetë deri në njëqind e pesëdhjetë vetash të pajisur me mitraloza të lehtë dhe mortaja të vogla. Ashtu si italianët, edhe gjermanët kryejnë vepra terrori, ndonëse, mund të themi, se kryejnë një terror më selektiv. Në muajin e fundit, ata kanë vënë re rigjallërim të partizanëve, të cilët kanë sulmuar garnizone dhe kazerma të tyre, duke dalë papritmas nga gryka malesh ku mendohej se do të kishin ngrirë dhe vdekur të gjithë. Përpjekja gjermane për të spastruar krejtësisht rrjetin rrugor të Shqipërisë së Jugut, duket se nuk do të ketë suksesin që ata prisnin, përkundrazi.

Sot kam kaluar “nën kujdesin” e komandant Aleks Lazarit, një personazh tipik i këtyre zonave të ashpra bregdetare e mesdhetare, për të realizuar misionin

“Jon 23”. Ai është një komandant tradicional, jo një udhëheqës komunist i luftës antifashiste, sepse tashmë është e qartë se Ushtria e quajtur Nacionalçlirimtare apo Antifashiste udhëhiqet kryesisht nga komunistët. Partia komuniste nuk shpallet hapur, komunistët nuk deklarohen; ata duan të thonë me këtë mënyrë se partizanët, në esencë, po luftojnë pikësëpari për të çliruar atdheun. Nuk duan të shqetësojnë që tani apo të turbullojnë njerëzit me teoritë e shtetëzimit të pasurive private dhe me teoritë e tjera komuniste. Si ju kam shkruar dhe në raportet e mëparshme, në përgjithësi komunistët shqiptarë i konceptojnë parimet e tyre jo aq sipas doktrinës së Leninit dhe Marksit. Ata janë të mendimit se komunizmi në Shqipëri duhet t’ju përshtatet kushteve të vendit dhe se shumë prej teorive dhe praktikave marksiste nuk janë të përshtatshme për të pasur sukses në vendin e tyre. Ata udhëheqin luftën e partizanëve dhe me kujdes propagandojnë një shoqëri të ardhshme të barabartë. Shqiptarëve, që janë shumë të varfër, u pëlqen kjo propagandë. Komunistët propagandojnë edhe barazinë burrë-grua, por kësaj barazie i kanë shtuar rregullat e tyre, si dhe shumë rregulla të tjera.

Partizanët i japin shumë rëndësi moralit të ngritur, disiplinës, formimit politik dhe shoqëror. Kur një brigadë ndalon në fushim, komandantët mbikëqyrin përgatitjen luftarake, ndërsa komisarët, shefa të seksioneve teknike, organizojnë veprimtarinë politike, edukative dhe aktivitetet kulturore. Në rast thyerjeje të rregullave dhe ligjeve të pashkruara partizane ndëshkimet e parashikuara mund të jenë: *Demaskimi*

para të gjithëve për fajin e kryer, ndalimi i fajtorit për të kënduar këngë partizane, heqja e yllit partizan dhe dënimi me vdekje. Kuptohet se gjyqet e tyre janë njëfarë farse gjyqësore, sepse vetë gjykojnë dhe vetë vendosin, aty për aty, dhe japin dënime shumë të ashpra edhe për një gabim të vogël, si p.sh. vjedhje buke, çorape etj., në shtëpitë e fshatarëve.

Është e ndaluar kategorikisht për partizanët të dashurohen me njëri-tjetrin. Kjo prapambetje e ka burimin në shumë faktorë, që do t'i rendis në një raport të ardhshëm.

Kaq për sa u përket zhvillimeve të fundit luftarake, moralit dhe frymës që mbizotëron në radhët partizane. Unë kam ndjekur udhëzimet tuaja për të organizuar takimin e udhëheqësve të lartë të luftës së ushtrisë partizane me aleatët gjatë muajit maj 1944 në një nga zonat bregdetare të Italisë Jugore. Për këtë arsye, Shtabi i Përgjithshëm më nisi këtu në zonën e Bregdetit dhe më vuri në kontakt me komandantin e batalionit të parë të Brigadës Sulmuese “Vetëtima”, Aleks Lazarin.

Mund t’ju them se faza e parë e këtij misioni u krye me sukses. Sipas planit, unë, komandant Lazari dhe dy partizanë të tjerë duhet të hidheshim në ishullin grek Othonus, që ndodhet jo larg ishullit të Korfuzit dhe duket me sy të lirë nga brigjet e Himarës. Në Othonus do të blinim një barkë me motor të fuqishëm, e cila do të përdoret për të transportuar udhëheqësit shqiptarë të Luftës Antifashiste në Itali, në kohën që ju do ta përcaktoni.

Ne u nisëm një javë më parë, natën, nga Porto Palermo që është një port i vogël, matanë Himarës, por shumë i mbrojtur. Ai është përdorur nga garnizone ushtarake të të gjitha kohërave. Aty ndodhet edhe një kala e ndërtuar nga Ali Pasha i Janinës, që i përket shekullit të 19- të. Grupin tonë e priste një grek me një barkë të vogël për të na hedhur në ishull. Këtu fryn një erë e përnatshme, nga toka në det dhe kjo e ndihmon shumë nisjen me barkë. Komandant Aleks i nuk e flet greqishten, por dy partizanët që e shoqëronin ishin nga Himara dhe Drimadesi, pra dygjuhësh, si janë banorët e këtyre dy qendrave, gjë që e kam mësuar së fundmi. Në krye, një ngatërresë e tillë gjuhësore më krijonte konfuzion për përkatësitë e tyre etnike, si dhe dyshim për kontradikta nacionaliste mes tyre, por, si gjithçka në këtë zonë të veçantë, edhe kjo çështje, në thelb, nuk është çështje. Banorët e kësaj zone vetëquhen të gjithë himarjotë, gjë që, sipas tyre, tregon se janë me origjinë nga fshatrat e trevës së Bregut të Detit dhe se nuk ka rëndësi se në cilën gjuhë i drejtohen njëri- tjetrit. Mund të vërej, megjithatë, se dygjuhësit u drejtohen shqip banorëve të fshatrave që janë njëgjuhësh, kurse njëgjuhësit nuk u drejtohen asnjëherë greqisht dygjuhësve. Dygjuhësit këndojnë shqip dhe qajnë me ligje shqip. Gjithashtu, kur grinden me njëgjuhësit, grinden vetëm shqip.

Sidoqoftë ngatërresa gjuhësore, të cilën unë e shpjegova sa më thjesht që munda, nuk më krijoi problem. Aleks Lazari dhe dy partizanët silleshin si shokë të vjetër dhe bënë shakara gjatë gjithë kohës që lundronim në errësirë. Ai m'i përktente

gjysmagjysma italisht këto shakara dhe ia plaste gazit bashkë me varkarin grek dhe me dy pasuesit e tij. Kjo nuk ishte mënyra më e mirë për të lundruar nën rrezikun e diktimit prej anijeve gjermane që qarkullojnë në detin Jon, por nuk kisha mundësi tjetër për të siguruar mjetin e duhur lundrues. Në ishull, Aleks Lazari dukej se kishte shumë miq mes grekëve, me të cilët merrej vesh me ato pak fjalë që dinte nga gjuha e tyre dhe ata me një fjalor edhe më të cunguar të shqipes. Por ai u hidhte duart mbi supe, pinte uzo me ta dhe u bënte propagandë antinaziste. Në ishull kishte një rezistencë antinaziste të organizuar mirë dhe në kontakte të vazhdueshme me partizanët shqiptarë.

Ne bëmë disa traktativa për të blerë një barkë të mirë me motor, u përsëritëm me varkarin grek që na solli nga Porto Palermoja, hipëm në barkën e re, të cilën dinte ta drejtonte për mrekulli Aleks Lazari, i cili më befasoi me këtë mjeshteri të tijën. Dy partizanët e ndihmonin.

U nisëm përsëri natën, kur qielli dhe deti nxinin, por kësaj radhe tre djelmoshat nuk shkriheshin gazit. Grekët na kishin paralajmëruar se aeroplanë spiunë gjermanë qarkullonin zakonisht netëve mbi det dhe mund të na pikasnin. Motori bënte zhurmë, me gjithë shpejtësinë mesatare. Deti nuk ishte fare i qetë, por nuk frynte shumë erë; kështu që kishte më pak mundësi që uturima e barkës të shkonte larg.

Në mes të rrugës dëgjuam një si zukatje që sa vinte e shtoej. Aeroplan, tha Aleks. Të shuajmë motorin. Por aeroplani, me sa dukej, na kishte diktuar, se filloi

të qëllonte mbi ne. Ju siguroj se nuk e humba toruan dhe nuk më zuri paniku. Situata nuk ishte aspak tërheqëse dhe nuk ndillte asgjë të mirë, por veprimi i shpejtë i Aleks Lazarit, i cili e ndezi motorin dhe i dha të gjithë shpejtësinë e mundshme, e ndryshoi krejtësisht atë.

Arritëm në Porto Palermo shumë shpejt, me aeroplanin që fluturonte mbi kokat tona duke lëshuar breshëri të njëpasnjëshme. Ishte një garë e çmendur mes barkës dhe aeroplanit gjerman, i cili me siguri kishte marrë ndonjë të dhënë për nisjen tonë nga Othonusi. Ai na ndiqte pas me tërbim, si shpend i stërmadh, i zi, duke harkuar, duke u ngritur e duke u ulur, ndërsa ne lundronim mbi sipërfaqen e dallgëzuar të detit, duke formuar shkumë të madhe pas. Aleks Lazari arriti t'u shpëtonte goditjeve të aeroplanit dhe na solli të gjithëve gjallë në Porto Palermo.

Aty kemi fshehur edhe barkën, në një gji të vogël, mbi të cilin ndodhet shtëpia e një fshatari himarjot, mik për kokë i Aleksit. Këtu njerëzit funksionojnë me ndere dhe Aleks Lazari i ka bërë një nder me sa duket shumë të madh këtij fshatari, i cili u betua se do ta ruante barkën si shtëpinë e tij. Në relativitetin e gjendjes ky betim është gjithashtu relativ, por nuk shoh tjetër rrugëdalje.

Pres udhëzimin tuaj për sa u përket veprimeve të mia të mëtejshme dhe mbërritjes së udhëheqësve partizanë në Porto Palermo për t'u nisur në Itali. Përkohësisht po qëndroj pranë komandant Aleks Lazarit. Jam në dijeni se kush do ta drejtojë grupin e drejtuesve të luftës partizane. Quhet Leon Nasta.

Në vijim të raporteve të mëparshme, ju kujtoj se si pasojë e robërimit të gjeneral- brigadier Davies- it, që ra në duar të gjermanëve për shkaqe të pasqaruara plotësisht, unë mbeta gjallë për hir të zotit Leon Nasta. Për fat, ky njeri nuk është ekstremist dhe nuk manifeston sjellje të ngurta, ksenofobe apo mosbesuese ndaj nesh, si disa prej kolegëve të tij.

Vërejtja e fundit që mendoj se vlen të merret parasysh është shqetësimi im personal për marrëdhëniet mes komandant Lazarit dhe drejtuesit komunist Leon Nasta. Midis tyre qëndron një grua, e cila, me sa kuptohet nga pak informata që kam mundur të mbledh në mënyrë shumë të distancuar dhe të kujdesshme, ka qenë e lidhur fillimisht me Nastën dhe tani me Komandantin. Shqetësimi im nuk lidhet natyrisht me romancat e tyre dashurore, por me dënimet që mund të pësojnë, në bazë të rregullave që drejtojnë formacionet partizane. Më drejt, shqetësimi im lidhet me ecurinë e misionit për dërgatën në Italinë Jugore, ku dy personat në fjalë janë figura kyçe.

Mbetem në pritje të radiogramit tuaj për veprimet e mëtejshme.

MARK ZAHARIA

Mark Zaharia nuk mendonte se ishte i pari që e kishte kuptuar marrosjen e tyre. Ai ishte i bindur se ishte njeriu i parë që i kishte parë të putheshin. Në shpellë. Kur ra shi dhe kur bënte aq ftohtë, sa mund të ngrije i tëri.

Dëgjoi për misionin në Gjirokastër, ku, me mendjehhtësi, ata vendosën të shkonin vetëm të dy dhe i ndoqi. Mendoj se një rast i tillë mund të mos përsëritej dy herë.

Shumë njerëz do të përfitonin nga eliminimi fizik ose moral i komandant Aleksit dhe komisare Dorothesë. E kishte të qartë, për shembull, pse bezdisej Demir Hasani nga pamja e Aleks Lazarit. Ndonjë tjetër, si Qezar Duni, do të donte të kanalizonte hakmarrjen e tij ndaj Dorothesë. Ndërsa Agime Resuli, ai nuk dyshonte aspak, do të ishte gruaja më e lumtur e batalionit ditën që komisaresh do t'i zhdukej nami dhe nishani. Mark Zaharia e dinte mirë këtë.

Mark Zaharia ishte partizan i thjeshtë, me pak klasë shkollë, me një histori të veçantë e të hidhur jete, por me nuhatje të shkëlqyer, që në gjuhën e sotme do ta përcaktonin si aftësi të veçantë për zhbirime psikologjike. Nuk fliste shumë, por vërente shumë. E besonte dhe e dëshironte botën e re, të predikuar

prej komunizmit. Në atë botë të ardhme ai nuk do të ishte më njeri i thjeshtë dhe i përbuzur. Nuk do t'i thërrisnin më me tallje dhe përcmim: i biri i Jevgës! Por ishte dhe aq i zgjuar sa të kuptonte se asgjë nuk dhurohet me shkopin magjik.

Ai ia kuptonte shikimin e helmuar prej zilisë Agime Resulit kur dëgjonte Dorothenë të mbante fjalime fshatrave, ku burrat skeptikë lëviznin entuziastë prej vendit dhe vajzat e reja në darkë largoheshin nga shtëpia e bashkoheshin me batalionin, ndërsa Qezar Dunit i gufohej gjoksi nga dëshira, nga admirimi, nga pamundësia për ta pasur të vetën atë grua. Agime Resuli, që nga ana e saj nuk i shqiste sytë prej Qezar Dunit, ndiqte zemërhelmuar trajektoren e shikimit të tij, i cili nuk i përgjigjej aspak të sajit. Mark Zaharia i vërente këto kryqëzime shikimesh që përvëltonin apo ftohnin nën qiellin violetë të Bregut dhe thithte me forcë ajrin e mbushur me aromat e pishave të Llogorasë.

Mark Zaharia e dinte mirë se fama e komandant Aleksit i kishte kaluar kufijtë e normales dhe se kjo famë kishte filluar të bezdiste pak shefat e mëdhenj. E kishte parë edhe se komisarja Dorothe, dikur vajzë e zakonshme fshati, po kapërcente ylberin dhe se, në vend të shndërrohej në djalë, po shndërrohej në një yll të ngjashëm me Afërditën, gjë që jo gjithmonë shkakton simpati e admirim.

Atëherë, kur të gjitha këto iu përmblohdën dhe iu qartësuan në kokë, vendosi t'i përgjonte paprerë.

Ata nuk mund ta merrnin me mend se, kur i thërrisnin njëri- tjetrit në mëngjes për t'u nisur në

mision, veshët e Mark Zaharisë ishin të ngrehur dhe sytë të hapur dhe se dora e tij shënonte në një bllok datat e ditët e javës kur ata takoheshin e dilnin së bashku.

Ata nuk mund ta dinin, të çmendur si ishin, se ai gjente mënyrën dhe u futej nëpër shtëpitë e tyre, duke shfrytëzuar lidhjet e ndërlikuara farefisnore të Malasit dhe u merrte nga çantat letrat e dashurisë. Ata i kërkonin në mbrëmje, në fillim të habitur, pastaj të menduar, pastaj pakëz me dyshim, pastaj tundnin kokën me shkujdesje: kushedi ku na kanë rënë, kur bredhim nëpër male.

Ata nuk mund ta dinin, të përfshirë si ishin në përpjekjet për të organizuar partizanët e shpërndarë nga operacioni i dimrit i nazistëve, se Mark Zaharia tashmë kishte filluar t'ia niste raportet e tij Demir Hasanit dhe komandës së Brigadës. Ata lodheshin e dridheshin në shtigjet e maleve duke ecur ditë e net të tëra - shpesh gjysmë të vdekur nga uria - dhe ai i ndiqte në të ftohtë, në shi e në dëborë, duke u fshehur mos e pikasnin, por pa ndier lodhje, as të ftohtë, as uri. Ai po kryente detyrën që ia kishte vënë vetes për t'i shpëtuar emrin e mirë partizanëve dhe për t'u rënë në sy eprorëve me vetëmohimin e tij.

Ata nuk e dinin, të lodhur, të mardhur, të pangrënë, me këmbët e gjakosura, të futura në këpucë të shpuara që linin gjurmë gjaku në dëborë, se ai priste çastin.

Priti çastin, kur ajo, Dorothea, pa mundur më të duronte të ftohtit, iu afrua Aleksit. Duart e saj nuk mundën t'i hapnin gishtërinjtë e ngrirë. Ai, Aleks, e vështroi, me sytë zjarr, si e vështronte përherë, hoqi

kapotën e tij dhe ia hodhi krahëve. Pastaj e afroi ndaj vetes, e përqafoi dhe e mbështolli me krahë. Ajo iu struk në gjoks.

Mark Zaharia u fsheh me shpejtësi pas një shkëmbi, me frikë mos ata e dëgjonin zhurmën e këmbëve të tij mbi akull.

Por ata nuk shihnin dhe nuk dëgjonin.

Ai u zgjat pak dhe i pa të hynin, ashtu të përqaftuar, në shpellën që u bë streha e dashurisë dhe e shkatërrimit të tyre.

Ai priti. Priti derisa ndjeu tymin e zjarrit që Aleks Lazari ndezi brenda në shpellë. Me shkarpat e holla që mblodhi përreth. Zjarrin e mbajti me një cung, derisa tymi u shtrua, derisa u err disi, por ende kishte dritë të mjaftueshme për të parë atë që duhej të shihte. Madje, kur u err fare, për të ishte më mirë. Nata ia mbulonte hijen, ndriçimin e ethshëm të syve, por flaka e zjarrit zbulonte atë që ata po bënin.

Ai e pa krejt atë që ndodhi. Pa se si Aleks Lazari e shtrëngoi fort trupin e saj derisa ajo u ngroh, pastaj e shtriu me kujdes mbi kapotën e tij. Pa sytë e saj, të ndriçuar nga flaka e kuqe e zjarrit, se si iu ngulën atij ata sy, me pasion, me dëshirë, me fjalë të pathëna, por të thëna përmes atij shikimi, dëgjoji zërin e Aleksit që i tha: Mos u tremb, këtu nuk ka njeri. Kurse ajo iu përgjigj: Oh, jo, nuk trembem. Dhe pastaj ndodhi ajo që ndodhi dhe që ai nuk mundi ta përshkruante fjalë për fjalë në raport, por që e pa me sytë e tij. Pa se si të dy u zhveshën me shpejtësi, pa folur, por me ngut të paparë, madje zhveshën njëri-tjetrin, duke rënkuar dhe duke u puthur në të njëjtën kohë, duke u puthur

fort, me kafshime të etura e të pambaruara, pa duart e mëdha e të forta të Aleks Lazarit të shtrinin përsëri mbi kapotë trupin e saj, po këtë radhë krejt lakuriq, i pa ato duar të përshkonin me padurim, por edhe me drojë atë trup të lëmuar e të përshkënditur nga flakët, pa duart e saj të bardha të dridheshin në fillim me prekje të lehta, dëgjoji zërin e saj të lëshonte klithma kënaqësie të forta deri në agoni, pa këmbët e saj të hapeshin, të ngriheshin, të kapërtheheshin mbi atë kurriz, pa të harkohej atë trup dhe dëgjoji zërin e saj të ndryshuar të thërriste, të klithte, të rënkonte në mrekullim, dëgjoji zërin e tij të pëshpëriste fjalë të ëmbla, pa përsëri ato këmbë të ndryshonin pozicion dhe befas shqoi gjinjtë e saj të rumbullakët që ai i puthte, i kafshonte dhe i thithte me pangopje, që i prekte dhe i shtrëngonte me pangopje, dhe kokën e saj të hedhur prapa, me sytë lart, ndërsa koka e tij rrëshqiste poshtë, për të puthur fundin e trupit të saj, dhe fytyra e saj që ndriçohej nga flakëzat e zjarrit të shkarpave dhe të cingut që nuk shuhej, i pa përsëri, Zot ata nuk nginjeshin dhe nuk mbaronin, të ngriheshin përgjysmë, të ndërronin vend, ai të shtrihej në kurriz dhe ajo të ulej e të lëkundej mbi të si të hidhej mbi kalë, pastaj përsëri ajo shtrirë në kurriz e ai përmbys mbi të, fytyra e tij mbi fytyrën e saj, flokët e tij mbi ballin e saj, flokët e saj të verdhë të shpërndarë rreth kokës së saj, sytë e tij të zinj të ngulur në sytë e saj të kaltër, buzët e saj gjysmë të hapura dhe buzët e tij që kërkonin gjithnjë ta puthnin atë gojë, dëgjoji zërin e tij t'i thoshte se sa e bukur ishte ajo në atë çast, ajo t'i thoshte atij se sa i bukur ishte ai gjithmonë, pa përsëri ato këmbë, që e

turbullonin pa masë, të mbërtheheshin me ngërç mbi kurrizin e tij, dëgjoi rënkimin e tij të mbytur, të thellë, të gjatë, rënkimin e saj të mbytur, të thellë, të gjatë, i pa të putheshin në fund më të qetësuar, por në puthje të butë, të pambarimtë, pa duart e saj të futeshin të çlodhura në flokët e tij, t'i lëmonin mjekrën e tij të ashpër, të parruar, pa duart e tij të përkëdhelnin faqet dhe flokët e saj të djersitur...

U kthye dhe u mbështet në faqe të malit duke iu marrë fryma. Mbuloi sytë me duar dhe dëshiroi me gjithë shpirt atë çast të verbohej, shurdhohej e të mos dëgjonte më asnjë zhurmë, asnjë tingull, asnjë zë njeriu. U zbyth me ngadalë, me mendtë që i merreshin dhe pastaj zbriti sytë-këmbët në shtegun që do ta nxirrte në drejtimin e kundërt të atij që do të vazhdonin ata të dy, nëse do të dilnin gjallë nga shtrëngimet e kafshimet. Ndaloj vetëm kur mbërriti mbi Mjegullinë. Agimi sapo kishte zbardhur dhe malet e deti kishin marrë ngjyrë të purpurt. Ai zbërtheu kapotën, u ul mbi gjunjë, mbushi duart me dëborë dhe fërkoj fytyrën.

Tri ditë u mbyll në shtëpinë e tij në të dalë të fshatit, në shtëpinë e tij të varfër, me një dhomë me oxhak të vjetër në mes të dyshemesë, me vrimë në tavan për t'i dalë tymi, me vrima anash mureve ku nënë Jevga vinte furka me lesh për të nxjerrë nuselalat. Tri ditë, në vend që të shkruante raportin, kujtonte dhe rikujtonte atë që kishte parë. Tri ditë që s'i dilte nga mendja bardhësia e trupit të saj dhe shija e buzëve të atij tjetrit mbi atë trup. Ai nuk mundte të jetonte më në mënyrën që kishte jetuar, pas atyre rënkimeve dhe pas rrotullimeve të atyre trupave.

Pas një jave, ata u kthyen. Vinin nga Himara, më këmbë, të lodhur, të zbehur, të gjakosur. Vetëm ai mund ta kuptonte shikimin e tyre tashmë të ndryshuar, ku nuk shquhej më ethja e padurimit, as shprehja e dëshirës së pashuar, as zjarri i brendshëm që ua transmetonin të gjithë njerëzve që u ndodheshin pranë.

Ishte moshatar me Aleksin. Ishin rritur pothuajse në të njëjtat oborre dhe kishin vrapuar e luajtur në të njëjtat rrugë. Kishin zbritur së bashku në Rërën e Qelqeve për të zënë peshq dhe për t'u larë në det. Kishin bredhur së bashku në plazhet e vegjël mes shkëmbinjve, ishin kuturitur së bashku të ngjisnin rrëpirën e pingultë të Grykës së Ciklopit, që u fuste frikën burrave të rritur, po jo atyre djemve trembëdhjetëvjeçarë. Kishin shkuar natën në Përroin e Shejtanëve në të dalë të Malasit, ku njerëzit nuk afroheshin në mes të ditës nga frika, kurse ata të dy, ende të parritur, kishin dëshmuar me atë veprim të guximshëm, se s'kishte djall që i trembte. Megjithatë, asgjë nuk ishte ashtu si dukej. Aleks Lazari ishte jetim nga nëna dhe babai, por atij i qe bërë baba Niqifor Gjika, që i kishte hapur shtëpinë e tij. I qe bërë nënë - për habinë dhe dyshimet e shumë njerëzve - zonja e pasur Amali Zaharia, e mbyllur për mbi njëzet vjet në shtëpinë e saj, prej së cilës nuk kishte dalë kurrë më. Por ajo shtëpi ishte gjithnjë e hapur për Aleks Lazarin. Ishte gjithashtu e hapur edhe shtëpia e bukur në buzë të kodrës mbi det e xhaxhait, Kristofor Lazarit, i cili kishte pasur vetëm vajza, që i kishte martuar në dyer të kamura dhe që thoshte se pasurinë do t'ia linte nipit, Aleksit.

Mark Zaharisë i shkaktonte dhimbje therëse dashuria e Amali Zaharisë për Aleksin. Zonja hijerëndë, që me shkëputjen e saj nga jeta shkaktonte kureshti e ndillte mister rreth vetes, ishte hallë e Markut, motër e babait. Një baba që Mark Zaharia nuk e kishte njohur kurrë, sepse kishte vdekur kur ai kishte qenë vetëm dy vjeç. Atë ditë, menjëherë pas varrimit, xhaxhallarët e kishin përzënë nga shtëpia Jevgën dhe Markun e vogël. U kishin dhënë, për mëshirë, një haur të vjetër, në majë të fshatit, atje ku shtëpitë mbaronin dhe fillonte shpati shkëmbor e plot shkurre të egra i Mjegullinës. Amali Zaharia nuk ishte kujtuar kurrë për nipin e saj, gjakun e gjakut të saj, por ishte kujdesur si për djalin e vet për Aleks Lazarin, me të cilin nuk e lidhte asnjë hallkë fisi.

Mark Zaharia mund të kishte pasur shumë më tepër se Aleks Lazari, por ai ishte i biri i Jevgës, shërbyeses dhe për këtë arsye nuk mund të kishte asgjë, as të drejtë trashëgimie në pasurinë e pafundme të të atit, as të drejtë morale për t'u quajtur njeri si gjithë të tjerët. Malasi e kishte përbuzur nënën e tij, ia kishte përqeshur fatin dhe prejardhjen edhe atij vetë. As Aleksit nuk i dihej nëna, por askush nuk e kishte përbuzur, askurrë.

Mark Zaharia, që i vogël, kur ecte nëpër Malas dhe ndiente shikimet qesëndisëse të malasiotëve për një faj që ai nuk e dinte ç'ishte, kishte filluar të urrente njerëzit dhe të kërkonte të zbulonte tek ata anët e tyre të fshehta, të shëmtuara, të ndaluara. Këto të fshehta ishin arma e tij e mbrojtjes, ishin forca e tij.

Aleksi ishte nga të paktët njerëz që ishte sjellë me të si me të barabartin, por kjo sjellje e mundonte edhe më shumë Mark Zaharinë. E mundonte kur ia dëgjonte famën, e lëndonte kur ai i qeshte me të madhe, sikur mes tyre të mos kishte një det të tërë ndarjeje.

Mark Zaharia shihte majën e Mjegullinës dhe më tej majat e vargmalit të Vetëtimës, prej nga e kishte marrë emrin dhe Brigada e themeluar në janar të atij viti. Shihte retë përmbi to dhe detin përballë. Ndihej i pafuqishëm, i vockël, i shtypur përpara përmasash të tilla natyrore. Do të kishte dashur të zhdukej nëpër atë det, të largohej përgjithmonë në drejtim të panjohur, në brigje të panjohura, andej nga dikur kishte ardhur nëna e tij.

ROZALIA

Unë e dija se kjo gjë do të ndodhte. Ishte e shkruar. E shkruar diku, në Ungjill, si thotë prifti ynë i Kasnecëve, e shkruar në qiell, e shkruar në vetë gjakun tonë, në gjakun e Dorothesë, për të cilën kam frikë. Kam kaq shumë frikë. U tremba për të që ditën kur iku. Ajo ishte larguar një herë, në Institut, në Tiranë, po nuk e mbaroi. Pas dy vjetësh e la dhe erdhi papritur në Malas. Nëna e pa me dyshim. Dorothea nuk dha ndonjë shpjegim të qartë, por dukej se ishte shumë e lidhur me ata që luftonin kundër italianëve. Nëna e dëgjonte dhe shqetësimi i shquhej hapur në fytyrë. Lufta është punë për burrat, i tha një ditë. Për Nestorin, jo për ty. Kthehu në shkollë; yt atë ka shpenzuar shumë para për të të mbajtur në Tiranë. Ai do që ti një ditë të studiosh jashtë, në Itali ose në Greqi. Motra ime nuk e kundërshtoi nënën, por as nuk premtoi se do të bënte ashtu si donte ajo.

Dorothea u largua në fillim të prillit, në vigjilje të Pashkës së Madhe. Bariu na kishte sjellë qengjin, të cilin e theri në katua. Manthoja qau dhe u betua se nuk do ta hante mishin e tij, kurse unë përfytyrova kthimin tonë nga kisha ditën e pashkës, kur do të hanim gjellën e shijshme me të brendshmet.